

Toni Cassirer och Peter Cassirer, fotograferade av Georg Cassirer i Göteborg, 1935.

Ur Mitt liv med Ernst Cassirer

Toni Cassirer

Sverige 1934

Vi kom till Stockholm två veckor före det datum då kursen i Uppsala skulle börja. Landet var helt okänt för oss och vi ville bekanta oss lite mer med det innan Ernst skulle arbeta. Ett ungt tyskt par tog emot oss med stort nöje: Ingeborg Müller-Riemer och hennes make Svend Riemer. Vi kände Ingeborg sedan vår första tid i Hamburg då hon fortfarande var barn. En stor tillgivenhet band oss samman. Vi var mycket glada över att det var hon och hennes man som skulle visa oss Stockholm, och vi tillbringade så mycket tid som möjligt tillsammans med dem när de kunde få ledigt. Den livlighet med vilken Ingeborg förhöll sig till det nya landet, hennes ypperliga behärskning av det svenska språket och hennes vilja att förklara allting, bidrog till att göra vår vistelse mycket behaglig. Den framstod nästan som en nöjesresa. Bland det allra sista som Ernst skrev före sin död var en dedikation till Ingeborg, infogad i den lilla bok som gavs titeln *Rousseau, Kant, Goethe* och utkom vid Princeton. Ingeborg avled endast trettio år gammal i september 1938, alltså fyra år efter att vi anlät till Sverige.

Det första vi häpnade över i Stockholm var solskenet, och det följde oss sedan under de kommande två veckorna. Vi hade förväntat oss någonting annat av den stad långt uppe i norr som annars ansågs grå. Jag har vare sig förr eller senare sett en stad som tyckts mig så sydlig som Stockholm. Senare noterade jag att detta intryck förändrades blixtnabbt när moln drog in över himlen. Lika muntert som Stockholm var i sol, lika dystert framstod det i regn.

Stadens skönhet, de vackra omgivningarna och de eleganta affärerna imponerade. Men det fanns också någonting annat som var obekant och överraskande, nämligen den synbara avsaknaden av fattigdom och elände. Vi såg inte en människa med trasiga kläder, inte ett enda förfallet hus, ingen flagnande färg och heller inga tiggare. Ernst inregistrerade genast allt som mötte

honom och började omedelbart efterforska orsakerna. Det lilla landet med sin storslagna historia hade inte varit indraget i krig på 120 år; det regerades av socialdemokrater, hade stora naturtillgångar och en högt utvecklad industri. Landet kunde med hjälp av sina råvaror skaffa sig allt det som inte var möjligt att odla på grund av de bistra förhållandena. För oss framstod det som ett juvelskrin i jämförelse med andra länder vi kände till. Vi blev mycket förvånade över biblioteken, museerna, sjukhusen, den helt moderna byggnadsstilen och befolkningens höga levnadsstandard.

Invånarna i Sverige härstammade från bönder och de gjorde ett öppet och förnöjsamt intryck. Den rasmässiga homogeniteten föreföll också märklig. Här verkade Hitlers ideal ha växt fram på ett helt naturligt och omedvetet sätt – vackra, kraftiga, blonda kvinnor och män som lugnt tycktes blicka mot framtiden med klara blå ögon. Hur underlig framstod inte skillnaden gentemot det England av vilket vi på åtta månader knappt förstått så mycket som vi nu förstått på åtta dagar.

Det första vi fick lära oss var att alla flyttade ut på landet under sommaren. Detta ”på landet” sammanfaller emellertid inte med det som vi lägger i begreppet. Det är så fast förbundet med sommarmånaderna att ingen människa som levt i Sverige skulle komma på tanken att försöka träffa någon i staden under denna tid. Till och med läkarbesök är svårt. Vi insåg därför att vi inte skulle kunna träffa människor som arbetade inom akademien, eftersom även de befann sig ”på landet”. Vi promenerade på egen hand under nästan hela vår fjorton dagar långa vistelse, och gradvis återfick vi samma känsla som vi haft under våra tidigare resor. Ernst berättade för mig om stadens historia – han tycktes ha goda kunskaper om Karl XII och Gustav Adolf. När vi för första gången gick över den bro som förband den övriga staden med ön där slottet fanns berättade han om Descartes. Han talade om den tid då filosofen var tvungen att korsa

samma bro klockan sex om morgnarna under den strängaste vinter för att undervisa drottning Kristina. En dag blåste det mycket när vi tog denna väg. Ernst sade då till mig att det nog även skulle ha blivit hans död om han vintertid hade varit tvungen att passera här i liknande blåst. Men han hoppades att ingen skulle begära något sådant, även om vi skulle komma att slå oss ner i Sverige.

I mitten av september strömmade stockholmarna tillbaka till staden, och tre dagar före avresan till Uppsala fick vi för första gången under vår vistelse i Sverige en inbjudan. Företrädaren för litteraturhistorien vid högskolan, professor Martin Lamm, hade hört att Ernst befann sig i Stockholm. Han och hans hustru bjöd nu in oss och några vänner på ”middag”. Vi häpnade över en sak som hade förundrat oss redan i England, nämligen akademikernas höga boendestandard. En tysk professor levde för det mesta ett mycket enkelt liv, helt inriktat på lärdomen. Men i England och Sverige förväntades universitetslärare ta mer aktiv del i det samhällsleliga livet. När vi tog oss upp för trappan till professor Lamms mycket vackra lägenhet gick en undersätsig man i blå arbetsskjorta och utan hatt framför oss, och jag tog honom för en arbetare. Jag förvånades över att en arbetare hade något att göra i huset vid denna sena timme, men jag antog att det måste röra sig om någon som skötte om gasen och nu hade att åtgärda ett eller annat fel. Mannen stannade utanför professor Lamms dörr och vi släpptes in tillsammans. Men han gick inte till köket som jag trodde att han skulle göra, utan rakt in i salongen. Där vi fick veta att han var Sveriges ecklesiastikminister och hette Artur Engberg.

Förutom honom hade professor Lamm bjudit in rektor för högskolan och några andra företrädare för lärosätet vilkas namn jag glömt. Enligt svensk sed hälsade oss värden välkomna med några vänliga ord. Senare klingade ecklesiastikministern i glaset och höll ett tal till Ernsts ära, ett utmärkt tal som visade på grundlig kännedom om hans arbeten. Sedan talade han om orsaken till Ernsts besök i Sverige med en udd och tydlighet som förvånade och stärkte oss mycket, särskilt efter erfarenheterna av den reserverade hållningen hos engelsmännen. Ernst höll därefter ett öppet och förbehållslost tacktal, och kvällen förlöpte mycket uppsluppet.

Lamm förklarade även för Ernst varför han blivit inbjuden till just Sverige. Malte Jacobsson, professor i filosofi i Göteborg, hade under Ernsts tid som privatdocent i Berlin tillhört eleverna. Jacobsson hyste stor vördnad för Ernst och hade uppmärksammat ansvariga i Uppsala på honom när en lärostol blivit ledig. Man ville innan man bestämde sig få till stånd en provotid på en termin för att se om Ernst var lämpad för profes-

suren. Men Ernst var under denna termin engagerad i England och man gjorde då ett annat val. När vi reste till Uppsala visste vi alltså att det rörde sig om ett tillfälligt besök, och det gjorde vår vistelse betydligt lättare än vad den annars skulle ha varit. Ty Uppsala är mycket likt en tysk universitetsstad med alla dess för- och nackdelar. I vår situation skulle acklimatiseringen ha blivit svår i en så inrutad miljö. Dessutom hade den nyligen emeriterade filosofen, professor Axel Hägerström, odlat ett tänkande som stod i skarp motsättning till det som Ernst representerade. Hela Sverige – och framför allt Uppsala – stod under hans inflytande.

Uppsala 1934

I Uppsala nådde oss nyheten om mordet på Barthou – ett tredje land skakades av ett politiskt mord efter att vi lämnat England. Våldet härskade.

Trots allt gällde det nu att finna sig tillrätta i ett nytt land, vilket i och för sig inte tycktes så svårt. Nästan alla lärda människor i Sverige hade studerat i Tyskland och de talade undantagslöst mycket god tyska. Det var inledningsvis svårt för dem att förstå den förändring som inträffat och nu präglade det land som de dittills högaktat. Desto mer beundransvärt var att majoriteten senare beslöt sig för att vända sig mot Tyskland.

Vistelsen i Uppsala varade i sex veckor, och under den tiden lärde vi oss beundra många saker. Det tycktes nästan obegripligt hur ett folk på sex miljoner lyckades konkurrera på det kulturella området med de stora europeiska länderna, hur man till och med – till exempel inom arkitekturen – kunde spela en ledande roll.

En dag blev vi bjudna till juristen Östen Undéns hus. Han var gift med en av professor Malte Jacobssons systor och var redan då djupt engagerad i det politiska livet. Senare verkade han som universitetskansler och företrädde sitt land i FN. Det medborgarskap som vi fick efter tre års vistelse i landet kan vi tacka honom för. Ernsts svenska medborgarskap skickades faktiskt direkt hem till oss, och även jag fick som hans hustru äran att bli medborgare.

Undéns hem vittnade om en fin personlig smak, och de gäster vi träffade ökade vår sympati för det sätt på vilket svenska intellektuella levde. Jag kan inte längre minnas de enskilda gäster vi träffade denna kväll. Endast en figur väckte min uppmärksamhet: den sedermera både lovordade och utskällde finansministern. Han hade fina anletsdrag och hög panna, inramad av rödaktigt hår. Det livliga samtalet fördes på tyska, och jag såg till min förvåning att Ernst mycket intresserat deltog i det ända till slutet av vår samvaro. Efter ett svårt år i England tycktes allt plötsligt invant och otvunget. Kampen med

språket hade kostat mycket, det började jag nu inse. Att lära känna den engelska livsstilen var trots all uppskattning för det nya landet någonting som Ernst tyckte var svårt. I England hade han varit tvungen att lära och att beundra, men Sverige vann genast hans hjärta. Ett nytt ljus bröt fram. Ett litet lyckligt land i Nordeuropa blev synligt, och tack vare sin litenhet var detta land inte tvingat att kämpa med de stora nationerna om världsherraväldet. Man hade istället tid och vilja att ägna sina krafter åt mänsklighetens viktiga frågor.

Undén frågade Ernst om han kunde tänka sig att vistas en tid i Göteborg efter föreläsningarna i Uppsala. Vi skulle ta båten tillbaka till England från denna stad, och Ernst skulle då få möjlighet tala vid den lokala högskolan. Ernst tackade glatt ja till erbjudandet, och då sade Undén att hans sväger Malte Jacobsson var på väg till Uppsala under de kommande dagarna för att närmare diskutera saken. Kort därefter infann sig Jacobsson, och vid detta tillfälle lärde jag så känna den man som senare skulle komma att ingripa i vårt liv på ett avgörande sätt. När jag en dag gick ned för hotelltrappan fick jag syn på Ernst indragen i ett samtal med Malte Jacobsson i ett hörn av lobbyn. Jag hade fått intrycket att Jacobsson skulle vara en mycket ansedd man, inte bara som universitetslärare utan också som politiker. Nu trodde jag att han ordnat ett möte med Ernst i syfte att klara ut frågorna kring föreläsningarna i Göteborg och för att fastställa innehåll och bestämma datum. Men framför mig såg jag någonting annat – nämligen en stor, vacker och blond svensk som blygt stod bredvid Ernst och lyssnade artigt. Trots att han var nästan femtio år gammal såg han fortfarande ut som en ung student, stående inför sin filosofiske mästare – den mästare som gjort så starkt intryck på honom under studieåren i Berlin. Jag kan öppet tillstå att han tog oss med storm. Malte Jacobsson är visserligen lika lite ängel som de flesta andra av oss. Men det finns i allas våra liv ögonblick då någon kommer att spela ängelns roll. Att orsaken till Jacobssons roll fanns att söka i hans kunskaper om och uppskattning av Ernsts arbete gjorde saken än mer värdefull i mina ögon.

Föreläsningarna diskuterades, och den tionde oktober lämnade vi Uppsala och reste till Göteborg. I hällande regn kom vi fram till den stad där vi senare skulle tillbringa sex år. Att vi anlände i regn var ingen tillfällighet, ty regn hör till Göteborg lika mycket som de bergsknallar på vilka staden är byggd. Vi fick ett hjärtligt mottagande. Malte Jacobssons hustru var från Wien, mörkhårig och så olik sin man som Österrike är olik Sverige. Hon hade inte låtit sig påverkas av det land hon levte i under tjugotre år på annat sätt än när det gällde "blygheten" – på tyska *Schüchternheit* – vilken

är utmärkande för många svenskar. Emma Jacobsson var såväl konstnär som intellektuell, en mycket tilldragande uppenbarelse som inte hade kunnat härstamma från någon annan plats än Wien. Hon hade träffat sin man under studieåren i Berlin. På den tiden bodde de i ett förtjusande hus uppfört på en av Göteborgs bergsklackar. Det var helt och hållet byggt efter moderna wienska idéer och försett med ett stort bibliotek. Jag tyckte att allt framstod som behagligt: fru Jacobssons gemytliga dialekt, hennes besynnerligt skygga väsen, strävande efter kärlek och erkännande, hennes sinne för vad som var väsentligt och hennes anspråk på kvalitet, hennes omisskännligt starka bindning till barnen, Ingrid och Gunne.

Jag avbryter mig med tungt hjärta, ty jag kan hur lockande det än ter sig inte tillåta mig att skildra de svenska vännerna närmare. Jag måste strängt hålla mig till den princip som är vägledande för min framställning.

Föreläsningen ägde rum i Göteborgs högskola, en praktisk och funktionell byggnad. Inom universitetet fanns knappt fyrahundra personer, vilka utgjorde potentiell publik. Men stadens bildade allmänhet närvarade också vid många evenemang.

Dagen därpå träffade vi hemma hos Jacobssons många vänner till familjen samt akademiker och politiker – framför allt Torgny Segerstedt. Denne man var chefredaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, vilken han genom sina anmärkningsvärda intellektuella förmågor hade gjort till en av Sveriges ledande tidningar. Man berättade för oss att Segerstedt alltsedan maktskiftet i Tyskland inte lät en enda dag gå utan att han i sin kolumn – rubricerad "Idag" – i de skarpaste ordalag angrep Hitlers regim, vilken han avskydde av hela sitt hjärta. Han fortsatte sina angrepp ända fram till sin död på våren 1945, alltså under tolv år. Sverige har mer att tacka honom för än någon annan av sina medborgare.

Senare skulle vi komma att lära känna Segerstedt närmare. Redan till det yttre var han en iögonenfallande person, storvuxen och slank med snö vitt hår och skarpa, stålblåa ögon. Han tycktes ständigt sysselsatt, men samtidigt var han en kritisk och distanserad betraktare av allt han hade kring sig. Under våra år i Göteborg bodde han på samma gata som vi, snett emot vårt hus i en vacker och elegant villa. Vi var ofta gäster där. Han släppte ingen riktigt nära sig, men i hans sällskap kände vi oss ändå alltid upplivade och berikade. När landet under kriget utsattes för starkt tryck från tysk sida anklagade många svenskar Segerstedt för att ha äventyrat landets säkerhet genom den skarpa polemiken. Vid ett tillfälle försökte den gamle kungen Gustaf V tala honom till rätta. Kungen duade alla sina undersåtar. Han är en demokratisk kung och befäller aldrig

om han inte behöver. Men han försökte ändå övertyga Segerstedt om att denne måste upphöra med sina angrepp på Tyskland. Svaret formulerades dock på ett typiskt lugnt och omiskännligt sätt: Segerstedt vägrade rätta sig efter någon utomstående när det gällde att ge röst åt det som han uppfattade som sanningen. Men om kungen menade att Sverige inte längre hade råd att offentliggöra dylika åsikter så var chefredaktören villig att ställa in utgivningen. Kungen lät honom vara ifred utan ytterligare påtryckningar.

När vi lärde känna honom bodde Segerstedt ensam i sitt stora hus. Han hade två enorma hundar som ständiga följeslagare. Jag kan fortfarande se honom framför mig när han rak i ryggen, utan hatt och med stadig blick dagligen gick förbi vår trädgård med hundarna i koppel på varsin sida om sig. Om jag någon gång finge i uppgift att skapa ett stadsvapen för Göteborg skulle jag smycka det med denna oförglömliga bild. Ingenting kunde rubba denne modige kämpe, varken det beröm eller det otack som han fick erfa i riklig mängd.

Före vår avresa till England berättade Malte Jacobsson för Ernst att han skulle lämna sin professur för att istället tillträda det landshövdingensämbete för Göteborg och Bohuslän som man hade erbjudit honom. Han ville nu att Ernst skulle komma till Göteborg som efterträdare. Ernst svarade att Sverige hade gjort det allra bästa intryck på honom och att han trodde sig kunna vara till nytta för universitetet. Men han bad om att i så fall tilldelas en personlig lärostol. Den ordinarie position som blivit ledig i och med Jacobssons avgång skulle istället gå till en svensk. Orsaken till detta förhållningsätt var en erfarenhet vi gjorde i början av vår vistelse i Stockholm. Vi var mycket dåliga på att läsa svenska, men genom rubrikerna i några av de ledande tidningarna blev vi ändå varse att "fallet Zondek" väckte mycken uppmärksamhet. De tre mycket framstående bröderna Zondek hade förlorat sina poster i Tyskland och nu ville man vinna över dem till Sverige. Majoriteten av den svenska läkarkåren hade dock motsatt sig detta och gjort en offentlig sak av ärendet. Ernst insåg då att Sverige faktiskt präglades av ett mycket svårt dilemma. Studierna vid universitetet tar lång tid i anspråk och är därtill kostsamma. Nästan alla drar på sig så stora skulder att de sedan är tvungna att arbeta i många år för att kunna betala tillbaka. Hoppet om att bringa ordning i de personliga finanserna är liktydigt med hoppet om att få en plats som lärare eller ett arbete på sjukhus alternativt inom universitetet. Men sådana arbeten är sällsynta, vilket gör konkurrensen mycket hård. Om man nu gav bort några av dessa fåtåliga befattningar till utlänningar skulle situationen bli än värre.

Många svenskar var dock trots de nämnda förhållandena kritiska mot slutenheten. De menade att Sverige – bortsett från de nödvändiga hjälpsatserna för akademiker i exil – inte borde försitta tillfället att knyta till sig betydelsefulla personer som skulle kunna vara landet till nytta.

Ernst ville inte bli inblandad i sådana stridigheter, och Jacobsson var helt överens med honom. Jacobsson lovade att närmare undersöka de finansiella möjligheterna beträffande en personlig professur, och han skulle sedan underrätta Ernst i Oxford om sakernas tillstånd.

Vederkvickta och tacksamma lämnade vi Göteborg på kvällen den trettonde oktober. Vi äntrade det engelska skeppet Svetia, vilket skulle anlända till Tilbury den femtonde på morgonen. [---]

[---] Förhandlingarna med Sverige var nu avslutade och Ernst planerade för vår flytt. Vi hade lämnat vårt hus i Hamburg och allt vad som fanns där, framför allt biblioteket, och anförtrott vår hederliga och trogna fröken Stelzig övervakningen. Vår "fröken" brydde sig minst lika mycket som vi om alla saker, ibland till och med mer. För att kunna få med oss våra ägodelar till utlandet var vi tvungna att utverka ett godkännande från emigrationsmyndigheterna. Men ett sådant tillstånd delades endast ut om man dessförinnan betalat den särskilda skatten för utvandrare. Denna skatt infördes redan under rikskansler Brüning och innebar att varje tysk hade rätt att lämna landet om han dessförinnan betalade myndigheterna en summa motsvarande tjugofem procent av den förmögenhet han hade. Vidare hette det att endast de medborgare som förmådde bevisa att deras vistelse i utlandet tjänade Tysklands intressen kunde befrias från skatten. Hitler hade tillfogat en formulering till denna förordning: rätten att begära skattebefrielse gällde endast arier.

Efter att Ernst räknat fram summan för den skatt som vi eventuellt skulle bli tvungna att erlägga stod det klart att vi inte kunde betala. För att på ett åtminstone någorlunda korrekt sätt kunna tillskansa sig så mycket som möjligt av de utvandrade judarnas förmögenheter stipulerade man beloppen på helt felaktiga beräkningsgrunder. De fasta tillgångarna, som vår bostad och vår andel i familjens företag, adderades samman till enorma summor som vi sedan hade att betala tjugofem procents skatt på – dessutom i kontanter. Det var mycket mer än vi någonsin hade haft.

Då föll det Ernst in att han skulle kunna försöka tillämpa paragrafen om skattebefrielse på sig själv. Alla våra vänner och även jag blev överraskade av denna plan. Men han förklarade för mig att han var villig att försöka allt för att kunna behålla sitt bibliotek och vårt

möblemang. Några "ickearier" existerade inte, sade han. Och han förlitade sig på att det fortfarande fanns anständiga och respektabla människor bland ämbetsmännen på skattemyndigheten. Dessa borde kunna hjälpa honom att använda undantagsparagrafen. Så snart denna äventyrliga plan var utarbetad vidtog han alla nödvändiga åtgärder med sedvanlig systematisk grundlighet. Samtidigt vaknade uppenbarligen hans lekdrift, och det roade honom mycket att med spelad naivitet ansöka hos de tyska myndigheterna om någonting som de rimligen borde avslå. Han skrev till samtliga universitet där han hade hållit föredrag efter att vi lämnat Tyskland och bad dem om intyg som bekräftade de teman han angivit samt föreläsningarnas positiva påverkan på studenterna. De tillfrågade institutionerna kunde inte annat än bekräfta att han hållit föreläsningar över tysk filosofi och litteratur. De konfirmerade också att Ernst väsentligt hade bidragit till en förbättrad förståelse av den tyska vetenskapen. Vad myndigheterna föga anade var att dessa intyganden var tvetydiga. För mig var dock hela situationen – att vi skulle vara tvungna att be tyskarna om någonting – mycket genant. Jag samtyckte inte till att Ernst likt en tjänsteflicka skickade in intyg på sitt arbete och sina prestationer. Men han hade föresatt sig något som uppenbarligen var mycket viktigt för honom. Han hade dessutom klippt sina band till det officiella Tyskland helt och hållet, vilket innebar att det inte bekom honom det minsta att vända sig till alla de instanser som kunde avgöra ärendet. För hans del handlade det om att driva igenom en sak vars rättmätighet inte kunde ifrågasättas. Brevet till myndigheterna var mönster av korrekthet och logik, och han uppträdde som om det var helt självklart att hans ansökan skulle komma att beviljas.

Men det gick veckor och månader utan att något svar anlände. Till slut blev Ernst orolig, och när jag märkte det bad jag honom att vi skulle resa bort och invänta beslutet under tiden. Vi lämnade England i mitten av juni. Det var ett sorgligt avsked. Annes svåra liv och det faktum att vi lämnade Heinz och hans familj kvar, separationen från nya och gamla vänner – allt tyngde oss. Ingen visste om vi någonsin skulle få återse dem.

Under vår resa till Wien uppehöll vi oss en vecka i de österrikiska alperna, i St. Anton am Arlberg. Morgonen efter vår ankomst – det var en mycket varm söndag – besteg vi St. Christoph, ett berg ovanför St. Anton. Vi nådde helt utmattade toppen och satte oss genast i de vilstolar som stod uppställda. Knappt hade vi satt oss tillrätta och andats ut förrän två zigenskor kastade sig över oss. Den ena grep mina händer och den andra Ernsts, och sedan började de berätta om vår framtid. Jag var rörligare än Ernst och hoppade genast ur stolen

och förklarade att jag över huvud taget inte var nyfiken på vad som skulle komma och att jag hellre vilade mig i lugn och ro. Ernst kunde för sin del inte uppbåda motstånd nog, och hans zigenska började spå honom. Först berättade hon det som var uppenbart, nämligen att han var en man med stor intelligens. Han hade åstadkommit mycket, men samtidigt hade han haft det svårt på senare tid. Men hon tillade också att han borde lita på sin lyckliga stjärna – om en vecka skulle han få ett brev som lindrade hans sorger. Sedan avslutade hon med den tyvärr falska spådomen att han skulle komma att uppnå en mycket hög ålder.

Denna blick in i framtiden hade en lugnande inverkan på Ernst, och efter en vederkvickande vecka anlände vi till Wien. På söndagar delades det inte ut någon post i Wien, men tidigt på måndagsmorgonen gick Ernst till mina systrar för att hämta posten. "Jag skall bara hämta mitt brev", sade han, "jag kommer strax tillbaka". Tio minuter senare återkom han lyckligt leende med ett brev från finansmyndigheterna som bekräftade att han hade befriats från skatten för utlandstyskar. Man hade accepterat att hans verksamhet i utlandet hade "tjänat tyska intressen". "De vet inte hur rätt de har", sade han med ett leende.

I Wien var allt som vanligt. Det var glada dagar, alla var blindade och döva för den annalkande faran. I mitten av augusti sammanstrålade vi med Georg och hans familj vid den tjeckiska gränsen. Peter hade hunnit bli två år gammal, och det var ett dystert ögonblick då vi efter några veckor åter måste skiljas från denna del av vår familj. Georg hade byggt upp ett nytt liv i Berlin, och han ville inte följa med oss till Sverige. Jag blev tvungen att ge upp mina argument, ty det stod ju klart att han måste ha tungt vägande skäl för sin inställning, skäl som var okända för mig. Det faktum att han stannade i Tyskland var obestridligen en stor praktisk fördel för oss. Men denna fördel överskuggades helt av den oro som plågade mig och de kval som Ernst led på grund av honom, Vera och barnet.

Efter det föregående årets nedslående och misslyckade resa genom Polen beslöt sig Ernst denna gång för att resa till Sverige via Tyskland. Jag stretade i det längsta emot denna plan, mer för Heinz skull än för vår egen. Jag visste hur rädd han var för att låta fadern resa genom Tyskland. Ernst själv hade dock framgångsrikt lyckats avsluta skatteärendet – han trodde att beträdandet av tysk mark förmodligen skulle innebära stort obehag, men däremot inte överhängande fara. Han ansåg att jag inte borde avslöja för Heinz vilken väg vi hade valt och därigenom sprida oro; han hade för övrigt beslutat sig för att resa via Berlin. Georg gav oss först bilskjuts till Breslau där vi sedan steg ombord på tåget. Återseendet

med hemstaden, med den stad som han var bunden till genom tusen olika trådar, berörde inte Ernst nämnvärt. Det land över vilket hakkorset nu vajade hade för de symboliska formernas filosof inte längre någon likhet med det tidigare Tyskland.

När vi kom till Berlin skulle vi ha en halvtimme på oss för att ta oss från en järnvägsstation till en annan. Men vårt tåg blev försenat och när vi kom fram var vi mycket oroliga och undrade om vi skulle hinna byta till det anslutande tåg som avgick från Friedrichstraße. Tanken på att behöva övernatta i Berlin gjorde oss dystra till sinnes. När vi så äntligen steg in i en taxi med vårt bagage frågade vi genast chauffören om det var möjligt att hinna. Han påstod att det skulle kunna gå, och vi begav oss i hög hastighet genom den fuktiga och ogästvänliga staden. Tyskland tycktes snåla på elektriciteten, ty gatorna var knappt upplysta och det grådisiga halvmörkret förstärkte det spöklika under denna kvällsfärd. Plötsligt tvärbromsade vår bil med ett ryck. Vi hade krockat med och kanske även kört över en cyklist som korsat gatan. Det fanns ingen tid för att närmare undersöka hur det förhöll sig. Plötsligt greps jag av en stor skräck. Vad skulle hända om chauffören påstod att vi tvingat honom att köra för fort? Och vad skulle sedan hända om den folkmassa som höll på att samlas fick reda på att vi var tyska judar som levde utomlands? Hur mycket hinner inte en människa tänka under en endaste minut? Hur stor hinner inte hennes rädsla bli? Hur skulle vi kunna rättfärdiga vårt lättsinne och vårt brutna löfte inför Heinz?

Men vi hade träffat på en av de anständiga tyskarna. Chauffören insåg vår situation och rädde oss att lämna bilen omedelbart samt att inte under några omständigheter avslöja att vi hade åkt i hans bil. Eftersom det var mycket mörkt lyckades vi följa hans råd. Vi vinkade på måfå till oss en passerande bil och hann i allra sista minut fram till vår sovvagn.

Göteborg september 1935 till maj 1941

Det första problem som väntade oss i Göteborg var att hitta en lämplig bostad. Ernst ville ovillkorligen ställa upp hela sitt bibliotek, och själv satte jag värde på ett bra gästrum. Jag hoppades på åtskilliga långväga besök och såg dessutom fram mot den dag då vi skulle kunna ha Georg boende hos oss. De lägenheter som utannonserades var inte i vår smak, och eftersom vi hade att räkna med en given och inte särskilt hög summa pengar var valet svårt. Då tog jag hjälp av en svensk bekant för att annonsera, även om man sade mig att ett sådant tillvägagångssätt inte var kutym i Sverige. I annonsen skrev jag att vi sökte ett ombyggt enfamiljs-

hus, om möjligt med tillgång till trädgård. Till allmän förvåning fick vi många svar, men jag kunde på grund av min dåliga svenska inte uttyda dem. Men jag fann ändå nöje i att gissa mig till det ungefärliga innehållet, och när Ernst kom hem visade jag honom alternativen och sade att jag redan träffat mitt val. Ett av erbjudandena verkade passa oss vad gällde antalet rum och begärt pris. Det var undertecknat "Nathan Person Sterbhus". Jag sade till Ernst att jag inte hade någonting emot att bo i Nathan Persons "Sterbehaus" [ty. "döds-hus", ö. a.]. Ingenting annat skrämde mig lika mycket som tanken på att behöva bli utsatt för antisemitism, och namnet Nathan tycktes indikera att vi här träffat på en av de fåtaliga svenska judarna. Som så ofta i livet visade det sig att valet av denna bostad var helt rätt, trots att de föreställningar som legat till grund för själva valet visade sig vara totalt felaktiga. Det trevliga gula trähuset, som låg i en gammal fruktträdgård vid en av Göteborgs höga klippor, var inte Nathan Persons döds-hus. Och i Skandinavien är Nathan inte ett specifikt judiskt namn. Ordet "sterbhus" [eller stärbhus, ö. a.] betyder dödsbo eller kvarlåtenskap. Vi hyrde stället utan dröjsmål, och efter några få veckor anlände alla de ägodelar som vi varit skilda från i ett och ett halvt år.

När jag såg Ernst sätta upp sina böcker på hyllorna förstod jag plötsligt till fullo vad separationen inneburit för honom. Aldrig hade han låtit beslutsfattandet påverkas av svårigheterna; men det bevisade inte på något sätt att han skulle ha varit opåverkad, tvärt om tog han situationen mycket hårt. Jag gladdde mig nu med honom. Jag var lycklig över att jag, när han väl beslutat lämna England, hade kunnat övertyga honom om de grundläggande positiva sidorna och framhålla dessa framför alla negativa.

Att göra sig hemmastadd i Sverige var i jämförelse med England en barnlek, och det faktum att vårt vagabondliv nu hade kommit till ett åtminstone tillfälligt slut bidrog till att vi delvis kunde återvinna vår sinnesro. Tempot i den tyska utvecklingen hade lugnat sig något efter Mussolinis ingripande i samband med mordet på Dollfuß, och många människor misstog sig när det gällde att förutse vad som skulle komma härnäst.

Ernst mottogs i Sverige med så många hedersbetygelser och med så mycket kärlek att hans sår började läka. Han studerade svenska som en skolpojke, och jag har fortfarande kvar alla de häften där han skrev översättningsövningar med sin fina och omsorgsfulla handstil. När man betänker vid vilken tidpunkt och under vilka omständigheter som dessa skrivböcker är tillkomna framstår de som mycket märkliga. Föreläsningarna kunde han dock hålla på tyska, vilket gav honom mer

tid för eget arbete än vad som hade varit möjligt i England. Det var rörande att se hur tacksamt han mottog allt det goda som strömmade mot honom, hur mycket han njöt av att ha en dörr till en egen bostad att låsa, hur varje skugga som kastades över det nya livet genast jagades på flykten av allt det ljusa som detta liv också innehöll. Under två och ett halvt års tid hade han inte beklagat sig en enda gång; nu välldes istället lovprisningar och uppskattning ur honom.

Den lilla provinsstaden i det lilla provinsland där vi nu levde fängslade honom. Stadens vackra läge, de moderna och originella byggnaderna, konstsamlingarna och biblioteken – allt detta uppskattade han mycket. Den intellektuella nivå som han mötte hos kollegor och studenter fick honom att förundras, och han formulerade endast kritiska synpunkter när han höll det för nödvändigt av filosofiska skäl.

Judarnas ställning i Göteborg var ny och speciell för oss. I samhällslik bemärkelse fanns det knappt någon antisemitism. Ett antal inflytelserika och konstnärligt begåvade familjer bidrog väsentligt till att göra bilden av staden mer fullödigt; främst familjerna Magnus, Mannheimer och Henriques. Det nya vackra konserthuset var till största delen en donation från dessa familjer, och de gynnade och styrde även musiklivet i allmänhet. De var även intresserade av högskolans öde, och Ernsts professur finansierades delvis av dem. Det besynnerliga var emellertid att dessa familjer var blandade med kristna, och det förhållandet framstod i en helt annan dager än vad det skulle ha gjort i andra länder. Familjen Mannheimers äldste son, kvinnoläkaren Carl Mannheimer, hade till exempel en kristen hustru. Men det hindrade honom inte från att vara ledare för den judiska församlingen. I Göteborg var det ingen som tyckte det var konstigt – varken judar eller ickejudar. I Sverige var det ingenting skamligt med att vara jude.

Malte Jacobsson hade under tiden tillträtt sitt ämbete som landshövding och med sin familj flyttat in i residenset. Detta hus var en av de fåtaliga gamla byggnader i Göteborg som klarat sig undan de många bränder som ödelagt staden. Fru Jacobsson inredde det med utomordentlig smak. Vi togs emot som gamla vänner, och Ernst hade ända till sin död känslan av att han – i Sverige och hos Jacobssons – hade funnit ett slags hem.

Under de första veckorna av vår vistelse i staden utnämnde den juridiska fakulteten vid universitetet i Glasgow Ernst till hedersdoktor, och han blev även medlem i Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg. Han befriades från alla administrativa plikter på högskolan och kunde genast gripa sig an nya

arbetsuppgifter. Redan ett år senare utgavs hans skrift *Determinismus und Indeterminismus in der modernen Physik* i högskolans publikationsserie.

Inspirerad av den svenska omgivningen återvände Ernst efter många år till sin tidiga forskning om Descartes. Han publicerade en rad mindre arbeten i ämnet, och slutligen också en bok som utkom hos Bermann-Fischer i Stockholm. Från första stund fängslades han av drottning Kristina, Gustav Adolfs dotter och Descartes filosofiska lärjunge – ja, fascinationen började faktiskt redan i Uppsala där vi såg en stor målning av henne till häst. Ernst läste högt för mig ur hennes mycket märkliga självbiografi och han sysselsatte sig också med hennes konversion till katolicismen och med Descartes eventuella inblandning i den.

En del av boken om Kristina översattes till svenska och utkom på Bonniers i Stockholm under titeln *Drottning Christina och Descartes. Ett bidrag till 1600-talets idéhistoria*. Sommaren 1936 reste vi till Glasgow där Ernst skulle motta sitt doktorsdiplom. Nu kunde jag övertyga mig själv om att det gick bra för Heinz och hans familj.

För att undvika den fruktade sjöresan mellan Göteborg och England beslutade vi oss med tunga hjärtan för att resa via Tyskland. Min syster Edith hade varit på besök hos oss, och nu åkte jag med henne till Hamburg för några dagar. Vi hade förlorat en nära vän som levde där, och vi ville nu träffa hans familj. Ernst hämtade mig sedan, och vi fortsatte mot England. De känslor som kom över mig när jag steg ut från Bahnhof Hamburg Dammtor är svåra att beskriva. Senare skulle vi få än fler möjligheter att reflektera över det tillstånd som uppstår när man befinner sig i en välbekant omgivning som blivit främmande för en eller till och med fiendlig. Bäst kan man likna det vid en dröm i vilken man kommer till en plats vars alla detaljer man känner väl. Men samtidigt känns det som om att det inte är möjligt att befinna sig på denna plats, eftersom den tillhör ett helt annat referenssystem.

Vi begav oss genast till våra vänners hus. Där stannade vi ända tills vi fem dagar senare lämnade Hamburg eskorterade av Ernst. Vi besökte aldrig huset på Blumenstraße, trots att det bara låg tre minuters gångväg bort. Det var obebott och igenbommat, och vi hade inte längre några band till det. Men vi träffade vår gamle sjuttiofemåriga trädgårdsmästare. Vi hade hört att han alltsedan vi givit oss av hållit vår trädgård i ordning utan ersättning. Ernst tackade honom och frågade varför han gjorde sig detta besvär när vi nu ändå aldrig skulle återvända. Då sänkte mannen rösten en smula och sade: ”Herr professor, tror ni inte att allt detta kan komma att förvandlas? Varje teaterpjäs har åtminstone tre akter. Vi

befinner oss just nu i den andra – den tredje kommer att se helt annorlunda ut.” De orden tog vi med oss som tröst.

Glasgow 1936

Mottagandet av hedersdoktoratet blev mycket festligt. Till vår förvåning fanns två akademiker som fortfarande var bosatta i Tyskland på den lista över hedersdoktorer som vi fick före högtidligheterna. Genom rektorns tal fick vi veta att den ene av dessa tyskar var en doktor Morsbach. Han visade sig vara en vacker storgubben i trettioårsåldern. Han hade gjort sig förtjänt av hedersdoktoratet genom att arbeta för studentutbyte mellan Tyskland och England, vilket inte föreföll oss vara helt tillräckligt för den stora utmärkelsen. Den andre var en katolsk präst som gjort en eller annan viktig insats för den kyrkliga missionen.

När Ernst ropades upp för mottagande av diplomaten skred han lugnt och rakryggat fram, iförd den färgglada juristkåpan och det guldsmyckade ordensbandet. Jag hörde flera röster omkring mig – ”who is this man” eller ”what a wonderful head” och liknande. Själv kände jag dock för första gången denna dag att någonting hade förändrats i Ernsts sätt att gå och i hans hållning, någonting som var svårt att få grepp om. Hade det med åldern att göra? En brännande smärta i mitt inre sade mig att det inte var den enda förklaringen.

Före vår gemensamma *dinner* samlades universitetets medarbetare, hedersdoktorerna och de övriga gästerna i en hall utanför salen där middagen gavs. Ernst fick lyckönskningar från många olika håll. Jag höll mig avsiktligt i bakgrunden, men till min häpnad såg jag att doktor Morsbach helt obesvärad gick fram till Ernst och inledde ett animerat samtal. Jag var genast tillbaka vid Ernsts sida, eftersom jag inte ville att han skulle tala alltför fritt med någon som just kommit från Tyskland. Det ovanliga i denna händelse hade annars lätt kunnat förleda Ernst att tala för mycket. När jag kom närmare hörde jag hur herr Morsbach just berättade historien om sitt hedersdoktorat, vilket han enligt sin egen mening alls inte förtjänade. Han hade svävat i största fara den trettonde juni under Röhmkuppen och löpt risken att bli skjuten. Det hade en engelsk student som befann sig i Tyskland blivit varse. Denne telegraferade då omedelbart till studentkontoret i Glasgow och bönföll dem göra någonting för Morsbach. Man hade då kommit på att utnämna honom till hedersdoktor och bjuda in honom till ceremonin. Men vid det ursprungliga firandet, berättade han leende, hade man fortfarande haft honom under uppsikt. Först nu hade man givit honom tillstånd att resa ut ur landet. Fortfarande

har man i Tyskland lite respekt kvar för utlandet, tillade han. Jag ställde mig nu än närmare, och Ernst presenterade mig. ”Avser ni att återvända till Tyskland?” frågade jag honom till att börja med. Han svarade att han inte hade något val och att han endast hade tillstånd att befinna sig utanför Tyskland under en mycket kort tid. ”Och så talar ni högt om sådana saker”, sade jag häpet. Men han tycktes för sin del känna sig tämligen säker i utlandet och gjorde intryck av att vara en obekymrad resenär på gott humör. Jag tog Ernst vid armen för att röra mig lite åt sidan när den andre närvarande tysken – den katolske prästen – kom fram till oss. Han presenterade sig, men sade ingenting mer än att han kände ett behov av att hälsa på Ernst. Därefter avlägsnade han sig återigen. Kontrasten mellan de bägge männen och deras sätt att uttrycka sig gav oss en del att fundera över.

Under återresan blev jag sjuk i London och den läkare som vi skickade efter anbefallde en så snabb operation som möjligt. Vi blev mycket bestörta över beskedet. Det var uteslutet att opereras i England, eftersom kostnaderna var så höga. Och tanken på att ligga på svenskt sjukhus skrämde mig, eftersom jag på grund av mina bristande språkkunskaper inte kunde göra mig förstådd. Men än mer tyngde mig tanken på att Ernst skulle vara helt ensam, skild från sin familj och utan de nya vänner som fortfarande befann sig ”på landet”. Vi beslutade därför att åka till Wien och mina syskon. Där tog man hand om oss på bästa sätt.

Den första passagerare jag träffade när vi steg ombord på kvällsbåten från England var doktor Morsbach, uppenbarligen på väg hem. Han tycktes dock inte ha sett mig, och när Ernst några minuter senare kom ut ur vår hytt för att hälsa på honom hade han försvunnit in i sin egen. Nästa morgon bar det sig inte bättre än att vi i restaurangvagnen på det anslutande tåget mot Berlin hamnade i närheten av varandra. Vi hade ett litet bord för två personer, och doktor Morsbach satt vid ena hörnet av ett större bord tillsammans med tre herrar. Endast den smala mittgången skilde oss åt, men inte en enda av hans blickar föll på Ernst eller mig. Det var som om han aldrig hade sett oss – eller snarare, det var som om vi inte fanns, han såg förbi oss. Det stod klart vad som försiggick. De tre männen beledsagade Morsbach tillbaka till Tyskland, och han vågade inte en enda gång ens med en nick antyda att han hade träffat Ernst tidigare. Och ändå stod han vid sidan av Ernst på alla pressfotografierna från högtidligheterna i Glasgow, och alla människor kunde se och köpa dessa bilder. I Tyskland var det aldrig förbjudet att hälsa på en jude.

Den gränslösa feghet som den tyska befolkningen tvingades in i gjorde ett djupt intryck på Ernst. Jag såg

på honom hur han ansträngde sig och logiskt försökte reda ut dessa saker för sig själv. För min del nöjde jag mig med att högt och tydligt markera att det skulle vara glädjande och intressant att för en gångs skull stöta på riktiga hjältar i vår omedelbara närhet.

I Berlin hade vi endast tänkt uppehålla oss några timmar, men där väntade oss en obehaglig överraskning. När vi kom fram var jag i ett sådant dåligt skick att vi inte kunde resa vidare, och den groteska situation uppstod att vi var tvungna att låta utföra operationen i Berlin. Lyckligtvis hölls olympiaden just vid denna tid, och de värsta våldsytringarna hade därför inställts. De grävsta våldsverkarna var tvungna att hålla sig borta från gatorna. Det faktum att jag kunde lämna Ernst i beskydd av vår gamle "onkel" Max – som hade ett rymligt hus med stor trädgård – kändes betryggande. Jag var fast besluten att återhämta mig från operationen så snabbt som möjligt och befria honom ur den fälla som vi nu hade fastnat i. Min syster Edith infann sig i Berlin så snart hon fick höra om vårt missöde. Jag kunde alltså lämna Ernst i Georgs, Ediths och vår onkels omvårdnad, vilket var det bästa under givna omständigheter. Operationen gick bra, och jag återhämtade mig snabbt.

Av Berlin såg Ernst inget mer än vägen till Georgs lägenhet samt vägen till sjukhuset. Båda dessa platser låg bara några minuters gångväg från onkel Max bostad. Själv gav jag mig ut på gatan endast en gång.

När jag började bli bättre tycktes det mig som om Ernst såg dålig ut. Hans fötter var väldigt svullna och han verkade inte andas med samma lätthet som tidigare. Jag bad honom att låta sig grundligt undersökas av den specialist på invärtes sjukdomar som behandlat mig. När han kom tillbaka från undersökningen sade han skrattande att läkaren meddelat honom att han på sin höjd hade två år kvar att leva. Detta märkliga uttalande skrämde mig, trots den skämtsamma tonen. Jag lät skicka efter läkaren för att skaffa mig närmare information om saken. Denne meddelade att det inte fanns anledning till oro. Men samtidigt sade han att Ernsts hjärta var något svagt om man såg till hans ålder, kanske beroende på de sista svåra åren. Läkaren sade vidare att det skulle kunna gå att underlätta för hjärtat genom att hålla diet utan salt, och på så sätt skulle den tidigare goda hälsan kunna återställas. När vi kom tillbaka till Göteborg försökte jag att efterleva läkarens föreskrifter. Det tycktes mig som om den önskade vätskedrivande effekten hade infunnit sig. Men Ernst åt endast mycket motvilligt den saltfria maten och kompenserade dessutom med sötsaker, vilket han alltid tyckt mycket om. Men även om han fick i sig tillräckligt med näring förlorade han hela tiden i vikt, samtidigt som han blev mycket lättretlig – ett för honom nytt tillstånd. Efter några veckor fick

jag plötsligt infallet att Ernsts sjukdomstecken måste ha en annan orsak. Jag nedtecknade de symptom jag lagt märke till och skickade dem till läkaren i Berlin. I brevet delgav jag honom också min misstanke om att det kunde röra sig om diabetes, en sjukdom som jag kände alltför väl genom de erfarenheter jag gjort med min bror Walter. Läkaren svarade mig att det var mycket sannolikt att jag ställt en riktig diagnos samt att han väntade på oss för en konsultation under vår resa till Wien för julfirande. Jag avslöjade ingenting för Ernst om mina antaganden, och jag kände mig plötsligt så uteslutande övergiven i Sverige. Jag hade ingen vana av att hålla saker hemliga för honom, och tanken på att han led av en allvarlig kronisk sjukdom fick mig nu att helt tappa fattningen. Vi hade alltid delat upp det så att jag var den sjuka och han den friske, liksom han hade att klara av det intellektuella arbetet och jag det praktiska. Plötsligt tycktes denna gamla invanda ordning skakad i sina grundvalar. Jag tvingade mig själv att vara lugn, och det lyckades åtminstone delvis. Ännu var ju sjukdomen inte säkert konstaterad.

När vi i slutet av december gjorde ett kort uppehåll i Berlin kunde dock läkaren fastslå att Ernst hade sju och en halv procents socker och att hans nivå hade stigit mycket. Han lugnade oss dock genast och förklarade att diabetes i Ernsts ålder endast var obekvämt men inte farligt, eftersom man hade insulin att tillgripa. Det var naturligtvis en tröst, men först var vi tvungna att se hur Ernst reagerade på behandlingen. Själv blev han mycket förskräckt över läkarens utlåtande. Tanken på att ständigt behöva vara uppmärksam på sin kropp hade varit honom främmande. Han hade ju alltid varit hälsan själv. Framför allt ryggade han tillbaka inför insulinbehandlingen. Regelbundna sprutor framstod som förfärligt och motbjudande för honom – han som aldrig hade fått narkotika eller injektioner. Vad spelade det för roll nu?

Vi reste vidare till Wien där Ernst hade annonserat en föreläsning. Han hade även påtagit sig att tala i Prag. Jag bad honom dock enträget att överge denna plan och före allt annat genast påbörja sin kur mot den akuta diabetes han led av. Men han ville inte gå med på det. Han försökte så länge som möjligt att skjuta upp konfrontationen med sjukdomen. Dessutom ville han inte avstå från honoraret från föreläsningen i Prag, eftersom varje litet bidrag spelade en stor roll för oss.

I Wien kände jag mig återigen mycket tryggare. Förutom Edith fanns också en ung läkare vid min sida, en läkare som var nära vän till familjen Waller och som vi hade stort förtroende för. Han berättade allt jag behövde veta om sockersjukan, han visade mig vad jag kunde göra i denna situation och utarbetade dess-

utom en noggrann diet. Den dag jag mötte Ernst på järnvägsstationen vid hans återkomst från Prag lade jag omedelbart märke till att han såg ut att vara i dåligt skick. Han berättade för mig att vistelsen i Prag och föredraget hade avlöpt väl, men att han sedan några timmar tillbaka kämpade med sina gallblåseproblem och hade lite feber. Han ville emellertid inte under några omständigheter ställa in föreläsningen i Wien, och han satte sig på ett för honom ovanligt häftigt sätt till motvärn mot mina protester. Till slut enades vi om att tillkalla en specialist som vi kände sedan länge och göra beslutet avhängigt av hans omdöme. Efter en kort undersökning samtyckte professorn dock till att Ernst skulle hålla föreläsningen. Senare berättade min syster att hon inför denne läkare hade uttryckt sin förvåning över bedömningen. Han hade då svarat henne att han ansåg Ernst vara så sjuk att det inte fanns rimliga skäl att förbjuda honom något han önskade sig. Denna falska diagnos ställdes med de bästa avsikter, men den hade kunnat vålla mycket olycka – mycket mer än den gjorde.

Det föredrag om gruppteorin som Ernst sedan höll anses vara ett av hans bästa arbeten, och efter att framträdandet var slut gratulerade man från alla håll. Men själv lyssnade jag inte på vad han sade – jag hoppades bara att han skulle fatta sig kort. Efter anförandet hade man ordnat en middag för honom. Jag bad honom enträget att följa med mig tillbaka hem; det sociala samkvämet kunde omöjligt rättfärdiga ett risktagande. Men inte heller nu kunde jag beveka honom. Vi tilldelades honnörspplatserna, och jag satt inte bredvid Ernst utan mittemot. Han satt mellan makarna Karl och Charlotte Bühler och var inbegripen i ett livligt samtal när jag såg hur hans ansikte plötsligt ändrade färg. Han blev gulvit och såg ut att vilja sjunka till golvet. Då min egen hälsa var svag bar jag alltid en liten flaska cognac med mig, och nu räckte jag den över bordet till fru Bühler och bad henne att ge den till Ernst. När han tagit sig en djup klunk återfick han färgen i ansiktet och gjorde till och med ett lamt försök att värja sig inför det stundande uppbrottet. Naturligtvis lyckades det honom inte, och jag var glad när vi kort därefter anlände till mina systons lägenhet. När Ernst låg i sängen kunde inte heller han längre tvivla på att han var allvarligt sjuk, eftersom han hade feber och kände sig svag. Lyckligtvis hade den försämrade hjärtfunktion som gjort specialisten förskräckt endast sammanfallit med en svårare infektion – det fanns inga tecken på hjärtsjukdom och ingen koppling till den diabetes han led av. Visserligen försvårades konvalescensen allvarligt av sockersjukan. Men vi kunde till slut ändå återvända till Sverige på utsatt tid, och Ernst påbörjade punktligt sina föreläsningar.

Den decemberdag år 1936 då Ernst insjuknade framstår som en avgörande gräns för mig. Det var dagen då jag förstod att han skulle ryckas bort före mig. Aldrig skulle denna tanke försvinna ur mitt sinne, inte ens för ett ögonblick. När den väl infunnit sig störtade min värld hopplöst samman, allt som sedan skulle ske var präglad av det ögonblick då insikten ristades in i mitt medvetande.

Jag hade redan upplevt mycket som var tungt och svårt: kampen mot mitt eget lidande, förlusten av föräldrar, bror och nära vänner, världskriget och den förändring av våra ekonomiska omständigheter som följde på det, bekymmer för barnens kroppsliga och själsliga hälsa, slutligen Tysklands sammanbrott och vår exil. Jag hade upplevt hur barnen mitt i uppbyggandet av den egna framtiden hade berövats sina rättigheter, jagats iväg och blottställt, hur de hade underkastats det oblidaste av öden. Men allt detta hade jag upplevt tillsammans med Ernst. Vi uthärdade tillsammans det som tedde sig svårt, ja till och med omöjligt att uthärda. Denna gemenskap innebar alltid lindring, den var vårt livs lycka men också en börda. Nu hade dock en gnagande sorg gripit tag i mig, en sorg som jag hade att bära ensam. Mitt äktenskap hade aldrig framstått som en uppgift jag hade behövt anstränga mig för att lösa. Nu stod jag inför en krävande utmaning – dessutom i en stund då mina egna krafter till stor del var förbrukade.

Vår unge läkare i Wien, Harry Schreiber, gjorde alla nödvändiga efterforskningar angående Ernsts hjärta, och lämnade oss med det ärliga beskedet att min man var helt frisk bortsett från de förslitningar som var att vänta i hans ålder. Ernst lät sig övertygas – men inte jag. På grund av den stränga dieten hade diabetes-sjukdomen mildrats överraskande snabbt, men snart tillstötte nya symptom. Den förändring i Ernsts hållning som jag först lagt märke till i Glasgow blev tydligare. Han led av andningssvårigheter när han rörde sig och lättare kärlekskrampsanfall tillstötte. Jag stod i ständigt brevkontakt med Harry Schreiber, och han menade att dessa anfall berodde på nervbesvär och att de inte var så allvarliga. Eftersom jag inte trodde honom anlätade jag en mycket känd svensk hjärtspecialist, och han bekräftade nästan ord för ord Harrys diagnos. Inte heller han övertygade mig. Jag observerade Ernst när vi var ensamma, när han inte stimulerades av arbete eller samtal – och framför allt visste jag hur han såg ut när han sov. Han var helt enkelt inte samma livfulla och karismatiska man som han hade varit. Visserligen hade han hunnit bli sextiofyra år gammal, och åren måste ju ta ut sin rätt. Men det är stor skillnad mellan en åldrande och en sjuk man. Jag tvivlade inte på vilken kategori han tillhörde.

Förutom tvånget att hemlighålla denna övertygelse för honom tillkom en annan svårighet, inte lika betungande men ändå på sitt sätt plågsam. En emigrant hade inte lov att vara sjuk – åtminstone inte en person som man förväntade sig något av, en person man givit ett viktigt uppdrag och engagerat sig för, som man samlat ihop pengar åt. Diabetes är ingen sjukdom som hindrar i det avseendet. Den hjälpte mig till och med, eftersom jag kunde använda den till att förklara Ernsts besvär och på så sätt kamouflera den verkliga orsaken – för omvärlden och för honom själv. Men hjärtbesvären tilltog och jag kunde aldrig begripa hur Ernst bergfast kunde tro på läkarens uttalanden samtidigt som han till slut fick svårt att röra sig och led alltmer. Det var förmodligen möjligt för att han endast hämmades i sina motoriska funktioner men samtidigt förblev helt opåverkad andligen.

Han var oförtröttligt verksam, och inte en enda gång visade hans minne tecken på att svika honom. Den korta vägen till föreläsningarna var ett problem, men inte själva framträdandena och heller inte de efterföljande timslånga diskussionerna. Även hans sinnelag förblev opåverkat. Trots att han var skild från sina barn och barnbarn var han gladlynt och tacksam mot ödet. Och ständigt hoppades han att Georg, som ofta var hos oss på besök, en dag skulle slå sig ned i Sverige.

Han lyssnade endast kort på de politiska nyheterna i svensk radio. Om jag eller någon annan förde Tyskland på tal – eller om Hitlers och hans kumpaners röster plötsligt hördes – då lämnade han genast rummet. Jag förebrådde honom ofta och frågade honom om han inte tyckte det var viktigt att hålla sig informerad om vad som försiggick i Tyskland. Men han svarade bara: ”När man har lärt känna principen för en sak behöver man inte befatta sig med detaljerna. Jag har viktigare saker att göra.”

I december 1937 reste vi för sista gången till Wien. Mina syskon hade – förmodligen i en önskan om att betvinga ödet – köpt och renoverat ett mycket vackert gammalt wienskt hus i Döbling. På översta våningen hade de inrett en liten avskild lägenhet för Ernst och mig, eftersom de hoppades att vi skulle flytta ner när engagemanget i Göteborg var slut. Då och då ertappade vi oss själva med en gnutta hopp om att denna önskan skulle gå i uppfyllelse. Men det hoppet varade endast korta ögonblick – illusioner som snabbt skingrades. Innerst inne tvivlade vi aldrig på vad som måste komma. Trots Heinz häftiga motstånd företog vi resan i syfte att än en gång varna syskon och vänner och för att Ernst på nytt skulle kunna låta sig undersökas av vår unge vän Harry. Denna undersökning utföll överraskande väl, och jag lugnade mig tillfälligt; men detta var resans enda positiva resultat.

Den artonde januari, tre månader före Hitlers inmarsch i Wien, lämnade vi den stad där jag var född och upp-vuxen, tunga till hjärtat och med oförrättade ärenden. Jag fick lära mig att man trots allt förmår lämna hemland, invanda omgivning, modersmål, syskon och vänner när man fördrivs.

I Göteborg växte vår vänkrets och många besök från Tyskland och England mildrade vår ensamhet. Ernst Hoffman och hans hustru, Klaus Hauptmann från Hamburg, barn, barnbarn och vänner delade ständigt vårt vackra svenska hem med oss. Ernst arbetade oavbrutet.

En dag kom vi i våra samtal in på den moderna svenska filosofin. Jag visste redan att Malte Jacobsson, när han lockat Ernst till Sverige, hade hoppats att Ernst skulle motarbeta denna filosofi. Det gjorde han kanske också, men endast på det sätt som var typiskt för honom – genom att avstå från att gå i polemik och genom att istället framlägga sin egen filosofi på klarast möjliga sätt. Jag sade till honom att det kanske vore bättre om han tillfälligt avbröt sitt eget arbete för att istället på allvar ta itu med Hägerström och hans många efterföljare. Han ville inte gärna men samtyckte till att framlägga mitt förslag för Malte – så kallades landshövdingen i vida kretsar – och rätta sig efter hans åsikt. När vi kort därefter var på besök hos Jacobssons kom vi i vår diskussion in på temat.

Alltjämt respektfull och anspråklös svarade landshövdingen, leende och något förlägen, att jag hade helt rätt. Ernst lät sig genast övertygas, och kort därefter hade han med brinnande iver kastat sig över den svenske filosofen. Boken *Axel Hägerström. Eine Studie zur schwedischen Philosophie der Gegenwart* blev resultatet av detta arbete. Den publicerades år 1939 i Göteborgs högskolas årsskrift, kort före Hägerströms död. Denne fick aldrig någon möjlighet att ta ställning till innehållet. När Ernst senare invaldes som ledamot av Kungliga vitterhetskademien höll han vid sitt inträde ett föredrag om den svenske diktarfilosofen Thorild. Under den korta tiden i Sverige lyckades han med att – vid sidan av sitt eget arbete – behandla tre olikartade svenska teman på det historiska, respektive litterära och filosofiska området.

Den tionde mars 1938 föll Österrike. Motståndet var nedbrutet till följd av Dollfuß och Schuschniggs brutala och kortsiktiga arbetarpolitik. Landet blev det första offret för Hitlers storhetsvansinne. Jag skall inte behandla händelsens världshistoriska betydelse, utan endast skildra saken i den mån den belyser vårt liv. Österrikarna hade över hela världen varit beryktade för sin godmodighet och kulturella förfining, men nu lyckades de på fem dagar begå fler illdåd än de brutala preussarna skulle ha kunnat göra på fem år. Inte det minsta motstånd

syntes hos intelligentian; endast i mycket ringa mån hos befolkningen i stort. Den bild vi såg framför oss tillät inte det minsta hopp. Den sista strimman av blå himmel försvann och ett hopplöst mörker sänkte sig över oss. Min älskade syster, de andra syskonen, otaliga vänner från tidig barndom – alla hade dragits in i den strömvirvel i vilken vi själva kastades runt i sedan fem år. Men deras situation var ju på grund av virvelns hastighet hundrafalt värre än vår. Dag och natt, vecka efter vecka, månad efter månad förlöpte utan att vi kunde tänka på annat än räddning för dem som stod oss nära. Jag måste när jag försöker beskriva denna tid använda ordet ”vi” oftare än annars, ett bruk som jag allmänt sett inte tycker om. Men vi erfor och genomlevde helt enkelt samma känslor. Ernsts relation till Edith och allt som hörde samman med henne skilde sig inte på något sätt från min. Hade det inte till sist blivit möjligt att rädda familjen hade det inneburit samma förlust för honom som för mig.

Efter att Österrike fallit började Georg förbereda sig för utvandring, och det lyckades honom att fly till Sverige undan de värsta judeförföljelserna. Där övergav han sitt affärsmannayrke och började med fotografering. Han kom till oss i mitten av augusti, nästan samtidigt som min syster Martas äldsta dotter. Hon stannade hos oss i över två år. Jag hade alltid föreställt mig att dagen då Georg korsade gränsen till Sverige skulle bli den lyckligaste dagen i mitt liv. Men allt var endast illusioner, det fanns ingen verklig lösning så länge Hitler tilläts husera fritt. Och vem skulle sätta stopp för honom? Sedan lång tid var han överlägsen Mussolini, och att andra länder inte var tillräckligt rustade visste vi alltför väl.

Ernsts hälsotillstånd försämrades märkbart på grund av all oro. Konstigt nog hade jag – till skillnad från tidigare tillfällen – intrycket att försvagningen var av nervös natur, och jag tror inte att jag misstog mig. Han var fullständigt övertygad: Hitler skulle ge sig på det ena landet efter det andra och till slut skulle resultatet bli krig med England och Frankrike. Om och om igen sade han att ”detta system inte tillåter något stabiliserat läge”. ”Det måste vara på ständigt frammarsch, annars kan det inte bestå.”

Men vad betydde ett krig för världen, och vad betydde det för oss? Hans dom över det som skedde och dem som lät det ske blev allt hårdare. En dag fick han ett oväntat brev. Han kom med försändelsen till mitt rum redan innan han hade öppnat den, och han frågade mig om jag kunde gissa från vem brevet var. Jag kände igen den handstil som även han hade identifierat. Brevet kom från Albert Görland, en marburgare som enligt vad vi visste hade svängt betänkligt och sålt sin själ till nazisterna för att få den professur som han suktade efter.

Brevet var skrivet i en helt obesvärad och vänskaplig ton, och det visade sig att Görland gjorde ansträngningar i samband med en judisk väns utvandring och att han nu ville be Ernst om hjälp. Brevet avslutades med följande ord: ”Ni ser, käre Cassirer, att jag inte har förändrats.” Jag har sällan sett Ernst så förbittrad som denna dag, och jag återger här hans svarsbrev förutom de ställen som specifikt berör Görlands förfrågan:

Göteborg 26 november 1938

Käre Görland,

Ert brev anlände helt oväntat och ställer mig inför en svår uppgift – en begäran vars uppfyllande jag endast kan befatta mig med under inre motstånd. Jag har under de senaste åren vant mig vid och nödgats att stillatigande finna mig i mycket. Och på det sättet har jag dragit ut på min tystnad visavi er. Jag trodde och hoppades i stillhet att våra vägar inte skulle korsas igen, och därigenom trodde jag att jag skulle kunna och ha rätt till att utplåna det förflutna. Men nu tar ni till orda gentemot mig, och ert brev kräver ett svar. Detta svar kan, mot bakgrund av den relation mellan oss som varat under årtionden, endast formuleras i fullständig öppenhet. Jag kan och vill inte hyckla – hur svårt det än förefaller mig att säga det som nu måste sägas.

Under de första åren efter att jag lämnat Tyskland följde jag noga er väg. Jag visste att ni själv måste finna och vandra denna väg – från min sida har jag inte försökt att påverka er. Men efter en kort tid nådde mig underrättelser som jag till en början knappast kunde tro på. Strax efter er vistelse i Holland var jag på besök hos vänner där. Via dessa människor – vilkas personliga och vetenskapliga tillförlitlighet är höjd över alla tvivel – fick jag höra en del om innehållet och tendensen i era holländska föreläsningar. Jag fick veta vilken bestörtning och skam som dessa föreläsningar framkallat, inte minst hos dem som uppmuntrat och bjudit in er. Kort därefter nåddes jag av underrättelser från Hamburg som ställde er ”förvandling” i ett än tydligare och krassare ljus. Jag lät mig, märk väl, inte provoceras av de nyheter jag hörde; i alla mina brev iakttog jag sträng tystnad ifråga om er. Men det som jag hörde fick mig att rodna av skam – och ni skulle ha gjort detsamma om ni läst de omdömen som fälldes om er.

Därmed kunde jag inte längre tvivla på vad som hänt. Jag hade kunnat förstå om ni som så många andra hade tigit. Det finns gudskelov män som

trots ett sådant tigande inte förnekat sin innersta övertygelse – män som jag högaktar och med vilka jag än idag står i vänskaplig och vetenskaplig förbindelse. Ni höll det emellertid för riktigt och nödvändigt att i det avgörande ögonblicket, i en stund av största fara, glömma och förneka era lärare, era vänner samt de övertygelser som ni hade och som ni under många år framfört i böcker och föredrag. Er äregirighet tillät er inte att stå stillatigande vid sidan av. Ni ville till varje pris ”vara delaktig” – även till priset av er personliga värdighet. Det var inte omdömesgillt, inte ens nödvändigt; målet uppnåddes inte. Ty ingen, oavsett vilken ståndpunkt man intar, hade kunnat tro er om ett sådant förhållningssätt. Under de år som gått har jag oupphörligen sett mig tvungen att skarpt fördöma det som sker. Men jag har hela tiden försökt vara återhållsam och måttfull när saken gällt personer och inte principer. Jag har hela tiden påmint mig själv om vilken makt tanklösa fördomar och förblindande lidelser kan ha över människor. Men *ni* hör till dem som inte varit blinda utan seende. Ni visste vad judar och judendom är; ni visste hur det förhåller sig med påståendena om det skadliga inflytandet från judendomen på den tyska filosofin. Ni kände och förstod Herman Cohens insats väl, och ni visste att inte en enda rad i era egna böcker skulle ha skrivits utan hans arbete. Var det verkligen nödvändigt att göra sig av med allt det? ”Beviset för att sedligheten råder i vänskapen är troheten”, heter det i Cohens *Ethik des reinen Willens*. Vilken sedlighet råder i er vänskap med Cohen? Jag säger ingenting om den vänskap mellan oss som jag trots alla skillnader alltid trott på.

Men än kusligare känslor än ert förhållningssätt gentemot personer inger mig er *principiella* förvandling – det sätt på vilket ni för egen del upptäckt ”idéerna från 1933”. Ty detta är ett brott med allt det som ni hittills lärt ut och undervisat om, det kan ni själv inte sväva i okunskap om. Hur ni än försöker dölja det för er själv – ni kommer aldrig att kunna tro på era egna dialektiska konstruktioner. Ni kan inte förneka att ni genom ert ställningstagande påtagit er ett fruktansvärt ansvar – och att ni aldrig kommer att kunna frikänna er själv från skuld till vad som nu sker.

Genom outtröttliga försök och otaliga ansökningar lyckades det oss till sist att skaffa fram inresetillstånd till Sverige för familjen Waller samt doktor Schreiber och hans bror. Jag minns fortfarande en kväll när vi höll på att stupa av trötthet samtidigt som vi fyllde ark efter

ark med alla möjliga och omöjliga uppgifter som myndigheterna ville ha. Innan dess visste jag inte att man fortfarande kunde skriva i ett sådant utmattat tillstånd. Våra svenska vänner engagerade sig på ett rörande sätt, och när vi till slut fick bifall insjuknade Ernst i bältros och led stora smärtor under flera veckor.

Anne och Kurt hade under tiden utvandrat till Amerika, där utsikterna till arbete var ljusare än i England. Vi som tidigare hade gjort motstånd mot att låta Nordsjön skilja oss från Anne släppte nu med största sinnesro iväg henne över Atlanten för att slå sig ned i ett främmande och för oss helt okänt land. Begreppen om vad som var svårt och lätt, vad som var långt bort och nära, hade förskjutits väsentligt. Ernst hade lyckats tränga sina sedvanliga känslomässiga reaktioner åt sidan. Han tillät sig aldrig därefter att låta dessa reaktioner väga tungt i vågskålen. Att vara åtskild från Anne var mycket svårt för honom, men tanken på att barnet var i säkerhet uppvägrade vandan inför separationen.

I Tyskland blev bilden snabbt mörkare. Österrikes fall påskyndande händelseutvecklingen och den sista resten av värdighet och anständighet försvann. Ernst såg med fasa hur Kants, Goethes och Beethovens land upplöstes i stoft och aska.

Det märkliga var att han aldrig försökte skapa andrum genom diskussioner eller indignerade ställningstaganden. Inte heller tog han sin tillflykt till de många skämt som handlade om rörelsen eller om den roll som judarna tvingats in i, skämt som gick ut på att med självironi ta udden av de svåra upplevelsorna. Jag tror inte att jag någonsin hörde namnet Hitler komma över hans läppar, och vad jag vet har han heller inte skrivit det någonstans. Den som kände honom så väl som jag visste att det som låg bakom hans hållning inte var hans förlåtande natur. Positionen som han intog klaggjorde istället hela vidden av hans fördömande. Aldrig kunde han tåla när någon i hans omgivning försökte urskulda det oerhörda genom att förklara att man ur ett visst perspektiv ändå kunde förstå saken. När man frågade honom om han hade för avsikt att återvända till Tyskland såg han häpet upp och frågade: ”Till vilket Tyskland – och när?”

I oktober 1938 ockuperade Hitler Sudetlandet, och trots alla löften om motsatsen marscherade han den femtonde mars 1939 in i Prag. Där i min fars hemland levde fortfarande en gren av vår familj, men de flesta av dem skulle nu komma att mördas. Det tappra tjeckiska folket – som nyligen hade uppnått självständighet – led snart nederlag och förföljelsen av judarna kunde därefter utvidgas till ännu ett område. Familjen Cassirer, som fortfarande befann sig i Tyskland, utvandrade till största delen. Av Ernsts syskon stannade endast en bror i Berlin, han var gift med en kristen och hade överlevt förföljel-

serna. Ernsts yngsta syster och hennes make, liksom ett syskonbarn med man och barn samt min syster Marta och hennes man blev offer för Hitler. Min systers fyra barn befann sig redan i säkerhet när föräldrarna fördes iväg. Den äldste sonen hade dock dessförinnan upplevt flera månader i Dachaus helvete. Man måste betänka att säkerhet endast betydde skydd från den tyska mördarhopen. För tusentals och åter tusentals människor var endast själva livet räddat. Framför var och en av dessa flyktingar låg en hård livskamp. Det var inte alla som var rustade för att klara denna kamp.

I augusti 1939 skakades världen av den oväntade alliansen mellan Hitler och Stalin. Snart följde angreppet på Polen, vilket västmakterna besvarade med en krigsförklaring mot Tyskland. De oerhörda perspektiv som detta krigsutbrott öppnade skall inte skildras här. Jag vill återigen endast försöka tala om dess återverkningar på vårt liv. Min första tanke gällde barnen och vännerna i England. Vad skulle hända när de första bomberna började falla? Skulle Ernst överleva det? Oväntat nog infann sig ett stillestånd på västfronten – kallat *the phoney war* – efter att Polen kuvats och delats upp. Godtrogna människor fick hopp om att striden med väst kanske skulle kunna undvikas helt. Ingen klagade för sig själv vilket priset i så fall skulle vara. Ernst önskade inte för ett ögonblick att en kompromiss skulle göra slut på kriget. Han var helt på det klara med vilka konsekvenserna skulle bli för världen. Jag frågade honom aldrig om han tänkte på barnen där borta, om han inte för deras skull trots allt önskade att kriget skulle göra halt vid gränsen mot väst. Jag visste utan att fråga honom vilket svar han skulle ha gett. ”Det hänger inte på oss”, skulle han ha sagt.

Ernst var en godhjärtad man som många hade missförstått på grund av hans mildhet. Ungdomen tyckte ofta att han kom från en plats där det onda i denna värld inte var synligt. Men han stod orubblig i stormen och lät sig inte brytas ned, han tvekade inte och hemföll inte åt skepsis. Han hade formats av Goethes världsbild. Rädsla var ingen bestämmande faktor i hans liv. Tusen sorger plågade honom. Han tänkte ständigt på det judiska problemet; oavbrutet var han sysselsatt med barnens och vännernas framtid. Men den slutsats han drog av allt detta var aldrig personligt färgad. Kriget var nödvändigt för att besegra våldet. De bomber som måste falla över England förintade hans glädje men kunde inte grumla hans omdöme.

Efter syskonens avresa till Amerika var det underbart att ha vårt lilla barnbarn hos oss. Ernst älskade barnet av hela sitt hjärta. Trots det kunde jag se hur mycket hans förhållande till barnbarnen hade förändrats. När den lille pojken tittade upp med sina stora blåa ögon, och

när Ernst strök kärleksfullt med sina klumpiga händer över hans kolsvarta lilla huvud, då såg jag hur det ryckte i mungipan. Det var inte möjligt för honom att uppskatta barnets närvaro och utveckling med samma förbehållslöshet som tidigare.

Men livet tillsammans med den mycket livfulle och originelle lille Peter skänkte Ernst många glada stunder, och ännu flera år senare återberättade han pojakens märkvärdiga yttranden. En favorithistoria var ett samtal som Peter förde med oss kort efter att han kommit. Sakernas tillstånd i Tyskland hade gjort stort intryck på det femåriga barnet. När jag på kvällen skulle lägga pojken ställde han en fråga till mig vars innehåll jag glömt. Eftersom jag inte hade något svar sade jag honom i alla fall att han måste fråga Herren Gud själv. Då blev hans lilla barnansikte plötsligt gravallvarligt, och han sade: ”Vet du, farmor, jag tror inte längre att Herren Gud är god. Hur skulle han i så fall kunna skapa onda människor som nazisterna?” Just i detta ögonblick kom Ernst in i rummet, och jag bad honom att besvara denna känsliga fråga från Peter. Han tog barnet i knät och förklarade för honom att Gud inte skapar *goda* och *onda* människor, utan bara människor. Om de blev onda eller goda var deras eget beslut. Sedan tillfogade han att de goda människorna i framtiden kommer att bli belönade, de onda däremot bestraffade. ”Tyvärr är det tvärt om nu”, sade Peter. ”Nazisterna får sitta på alla parkbänkar och köpa bilar, och vi måste bort från Tyskland”. ”Och det kallar du ett straff”, frågade Ernst och började berätta för honom hur bra han nu skulle få det, att han skulle få en massa leksaker, att han fick sitta på alla bänkar och att det fanns mycket mer och bättre mat här än i Tyskland. Det var förtjusande att se hur det allvarliga ansiktet sakta ljusnade, hur han började förstå och plötsligt höjde den högra handens pekfinger och strålände av glädje avslutade farfars historia: ”Och nazisterna är tvungna att stanna i Tyskland.” När Tysklands krigslycka ett antal år senare vände och den kommande undergången blev alltmer uppenbar citerade Ernst gärna Peters formulering: ”Och nazisterna är tvungna att stanna i Tyskland.”

De fem åren i Sverige gick mot sitt slut när Hitler på nytt förbluffade världen. När vi vaknade på morgonen den nionde april 1940 hörde vi att Norge och Danmark under natten hade överfallits och ockuperats. Norge försvarade sig med alla till buds stående medel; Danmark – som till skillnad från Sverige hade slutit ett ickeaggressionsavtal med Tyskland – kunde på grund av sitt geografiska läge inte värja sig. Nu befann sig Sverige, det vackra land som så vänligt hade tagit emot oss och i vilket vi var medborgare, i en rävsax. Det gjorde därmed även vi och Georg. Möjligheten att fly existe-

rade inte, och jag tror inte heller att vi i detta ögonblick hade förmått rädda våra egna liv och lämna våra svenska vänner åt deras öde som om det inte angick oss.

Från och med denna dag var det inte längre möjligt att planera, knappt ens att tänka. Det enda som återstod var att förbereda sig på det ögonblick då Hitler skulle marschera in även i Sverige. Utan att tala om det särskilt mycket var Ernst och jag överens om att vi inte tänkte låta honom få oss fast. Alltsedan början av 1933 hade vi tillräckligt med Veronal för att avsluta våra liv. Men alltför många gånger hade jag hört att detta medel hade en oförutsägbar verkan, och jag beslöt därför att införskaffa någonting säkrare. Tidigt på eftermiddagen efter ockupationen av Norge avtalade jag en tid med en ung svensk apotekare som högaktade och tyckte mycket om Ernst. Jag frågade om han menade allvar med sin högaktning och tillgivenhet, och om han var villig att bekräfta det genom ett lagbrott – eller om han föredrog att Ernst föll i nazisternas händer. Han förstod mig genast, och nästa morgon var jag i besittning av det jag önskade. Vi invigde inte Georg i saken. Det måste i ett sådant läge vara upp till var och en att hantera saken på det sätt man föredrar. För vår del medförde den lilla asken med det dödliga giftet i alla fall ett lugn som vi var i stort behov av.

Efter några dagar blev jag kontaktad av en källa vars tillförlitlighet jag inte behövde tvivla på. Man sade mig att jag så snabbt som möjligt skulle ta med mig Ernst, barnen och våra saker och infinna mig på högskolan. Där skulle vi få veta vad det handlade om. Jag hämtade Peter i skolan och efter några minuter befann vi oss på det avtalade stället. Där träffade vi ett antal andra högskolelärare, studenter och familjer, och de hade alla samlat sig framför ingången till ett stort skyddsrum. Men inget larm kom, och efter ungefär en timme meddelade man oss att vi kunde återvända hem eftersom faran var över för denna gång. Senare fick vi reda på vad faran bestått i och hur den hade avvärrats. På svensk sida hade man uppsnappat ett hemligt tyskt radiomeddelande som gav order om att en flygeskader vid en given tidpunkt skulle landa i närheten av Göteborg på platser där det var möjligt. Denna order var utformad på exakt samma sätt som under invasionen av Norge och Danmark. Genom tankearbetet hos en enda genial man, polisintendenten Uno Hernroth, gick planerna oinlett. Han lät fylla inte bara flygplatserna, utan alla större gräsmattor och fält som kunde användas för att landa, med diverse fordon. Det fanns inte en bil eller buss, ingen lastbil eller motorcykel som inte användes. Och när de första tyska piloterna kom fram blev de tvungna att lämna Sverige med oförrättat ärende. Åtskilliga flygplan sköts ner under intrånget.

Efter undret med denna räddning följde en period av mycket intensiv mobilisering, och hela staden intog beredskap mot eventuella luftangrepp. Skyddsrum inrättades, och framför alla affärer låg sandsäckar staplade för att skydda skyltfönstren. Myndigheterna anhöll i ett upprop om att de personer i befolkningen som inte arbetade skulle lämna staden. Särskilt gällde det barn och äldre människor. Klockan ett på natten en tid senare ljöd flyglarmet. Jag väckte de andra och klädde på mig så fort jag kunde, drog för de svarta gardinerna och släckte alla ljus i lägenheten. När jag var färdig fann jag Ernst stående i sovrummet, fortfarande oklädd. Han hade inte rört sig ur fläcken och hade inte gjort något för att få på sig kläderna. Jag bad honom skynda sig och att följa myndigheternas föreskrifter och bege sig till skyddsrummet. Fortfarande när vi diskuterade detta avblåstes larmet och vi kunde sedan sova ända till nästa morgon utan ytterligare störningar.

I samband med denna incident blev det klart för mig att vi var tvungna att följa uppmaningen och evakueras. Ernsts förhållningssätt bestämdes av två saker: det nervösa tillstånd som han befann sig i gjorde det svårt för honom att snabbt ställa om sig. Han hade alltid haft anlag för ett sådant beteende, men detta anlag hade nu förstärkts. Den andra orsaken var hans avsky inför tvånget att gömma sig – därtill för tyska flygplan.

När Ernst hade avslutat sina föreläsningar lämnade vi Göteborg, barnen och Peter för några dagar och inkvarterade oss i en underbart belägen gammal herrgård som byggts om för att kunna hysa gäster. Den låg i närheten av Alingsås, en liten stad vid en stor sjö ungefär en timmes resa från Göteborg.

När vi lämnade stadens tryckande atmosfär och plötsligt befann oss mitt i det härliga svenska landskapet kunde vi hämta andan. Sjön var fortfarande frusen när vi anlände, och under de följande dagarna och veckorna kunde vi följa den svenska vårens ankomst – ett skeende som ifråga om skönhet knappt kan jämföras med någonting annat. I den stunden upplevde vi att det inte i någon situation är möjligt att stå helt oberörd inför det intryck som naturens uppvaknande gör. Även om vi stötte på stängsel och enstaka patruller, även om luften fylldes av mullrande flygplan och alla fordon vi mötte var militärt utrustade – även om vi lyssnade ängligt till varje radioutsändning, alltid beredda på att få höra nyheten om att Tyskland anfallit Sverige – så njöt vi ändå av naturen i fulla drag. Ernst försökte promenera mer än tidigare, och det lyckades honom förvånansvärt väl. Vi upptäckte någonting som vi aldrig lagt märke till tidigare, nämligen att Göteborgs klimat – som inte hade så gott rykte – påverkade Ernsts hälsotillstånd mycket negativt.

Efter endast en kort tids träning kunde han utan problem gå flera timmar med mig genom den vackra skogen som omgav sjön. Det faktum att denna rörlighet återigen hade blivit möjlig var välgörande för hans nerver. När vi fem veckor senare återkom till staden såg han inte ut som om han återvände från en krigsevakuering utan från en mycket lyckad sommarsesester.

Låt mig berätta om hur underbara dessa veckor var även i andra bemärkelser. Politiskt inträffade egentligen allt som skulle kunna hända förutom det som man kunde förvänta sig. Holland och Belgien kuvades, Frankrike besegrades och endast Sverige skonades för tillfället. De svenskar som evakuerades tillsammans med oss var helt nöjda med denna lösning. Vi förvånades inte längre över en del människors kortsynthet; men för oss tillkom förutom den fruktansvärda bilden av de västliga staternas underkastelse också tanken på att alla politiskt och religiöst förföljda flyktingar nu hade hamnat i Hitlers våld. I denna situation beslöt sig Ernst plötsligt för att påbörja ett nytt arbete. En förmiddag gick vi på promenad och han berättade för mig om sitt nya arbete och om att det egentligen innebar en fjärde del av *Philosophie der symbolischen Formen*.

Hans förbättrade kroppsliga tillstånd hade just i detta ojämförligt hemska världshistoriska ögonblick fyllt honom med ny lust att leva och arbeta. Jag bekymrade mig för min bror Walter och hans unga hustru. De bodde i Toulon, som var särskilt hotat eftersom det var en krigshamn. Vid den tiden var staden genom tillfälligheter ännu förskonad, eftersom den låg i *zone libre*. Först långt senare – när Walter inte längre var i livet – hamnade den i krigets centrum på grund av att den franska flottan sänktes där år 1943.

Efter ockupationen av Paris förlorade den optimistiske och livsbejakande Walter all sin kraft. Han var sedan många år sjuk i diabetes och höll sig på benen endast genom insulin. Han hade bemästrat livsomständigheterna på ett storartat sätt med hjälp av sitt glada sinnelag. Nu använde han sjukdomen för att undkomma katastrofen. Han var inte redo att genomleva Frankrikes fall och att höra tyskt stöveltramp på Toulons gator. Han vägrade att fortsätta injicera den nödvändiga dosen av insulin och dog två veckor senare. Vad detta dödsfall skulle ha inneburit för mig och även för Ernst, om inte förutsättningarna för personliga erfarenheter och jämförelser förändrats så mycket, det kände vi tydligt. Nu handlade det emellertid om att göra Walter till en del av allt det andra som vi råkade ut för och som hotade oss. Vi försökte så gott vi kunde.

Till Edith skrev Ernst att nyheten om Walters död nått honom i en stund då man knappt visste om man

hade rätt att sörja. Men sorgen över denna mycket begåvade och originelle konstnär lämnade oss ändå inte.

En vecka efter vår återkomst till Göteborg, alltså sex veckor efter den dag då vi rest till Alingsås, lämnade Ernst in det färdiga manuskriptet till sin nya bok för redskrivning. Det hade titeln *Zur Logik der Kulturwissenschaften*. Några dagar senare började han skriva på ett fjärde band om kunskapsproblemet, vilket han avslutade i november samma år. Detta ovanligt höga tempo var det första tecknet på den brådskan som ersatte hans annars lugna arbetssätt. Han hade visserligen alltid arbetat snabbt, om än utan forcera. Men det tempo som infann sig efter ockupationen av Norge, och som han bibehöll fram till sin död, hade en helt ny drivkraft. Strävan att bli ”färdig” var avgörande.

Dessutom tillkom en annan väsentlig faktor. Luftstriden om England hade inletts den tjugonionde juli. Även om det första angreppet slogs tillbaka blev det början på en period som varade i flera år och som vi länge hade bävat inför. Nu föll bomberna över England, och hela ön befann sig i fara. Heinz internerades liksom alla andra utlänningar av manligt kön. Under flera månader hade han ingen aning om hur det gick för Eva och Irene eller om vad som kanske redan skett. Denna situation var möjligen än mer outhärdlig på avstånd än den var för dem som svävade i omedelbar fara. Men vi kunde ändå inte påverka situationen. Ernst tillgrip det enda medel som aldrig svek honom. Han arbetade så koncentrerat på den nya boken att han – eftersom hans motståndskraft redan var försvagad – knappt hade tid för någonting annat.

Hans anställning på högskolan hade löpt ut. Landshövdingen hade dock sört för att en pension skulle utbetalas i ytterligare fem år, en förpliktelse som man från svensk sida inte hade påtagit sig från början. Redan innan han avslutat skrivarbetet med det fjärde bandet bad man honom emellertid att ansvara för kursen i tysk litteratur. Lektorn i tyska hade fått avsked på grund av nationalsocialistiska tendenser. Med glädje samtyckte Ernst till saken, och fram till vår avresa från Sverige föreläste han två gånger i veckan över den unge Goethe. Dessa föreläsningar var ovanligt välbesökta, men inte i första hand av studenter utan av stadens allmänhet. Vid den första föreläsningen närvarade hela högskolans lärarkår liksom landshövdingen med sin familj, Segerstedt och stadens notabiliteter. Ernst talade om människan och diktaren Goethe, vilket han hela sitt liv hade önskat och nu plötsligt fick möjlighet att göra. Vid varje universitet hade ämnesföreträdare vakat över sin egen dom. Först som emeriterad professor tordes han låta denna dröm gå i uppfyllelse.

Den första föreläsningen visade på hela Ernsts skicklighet, och hans suveräna handlag med det tyska språket var uppenbart. Återgivandet av Goethes egna ord fullbordade det hela. Efter att framträdandet avslutats mötte han, som han skämtsamt brukade säga, ”stormande bifall inför öppen ridå”. Han blev tvungen att buga sig åtskilliga gånger. Mig hade han trollbundet redan vid de första orden, och jag lyssnade med spänning. Men även om jag inte missade ett ord av det underbara föredraget var jag från första till sista minut upptagen med någonting som inte hörde till själva temat och som förvånade mig mycket. Ernst klargjorde nämligen sitt personliga förhållande till ämnet på ett ovanligt tydligt sätt. Därmed förändrade han en talekonst som han hållit sig till under hela sitt liv. Den klara tenorstämman som på ett briljant sätt vägledde åhörarna genom alla föredragens faser hade som jag redan nämnt förändrats efter att hälsan började svikta. Hans handlag med detta för honom så väsentliga verktyg var inte längre lika obesvärat som tidigare. Han behövde spara sin röst om han skulle klara andningen. Under den första föreläsningen om Goethe i Göteborg framstod dock inte endast rösten som oviktig – hela hans uttryckssätt hade fått en ny ton. Jag lyssnade häpet. Hur ofta hade han inte under vårt liv tillsammans berättat om de ting som han nu föreläste om offentligt? Hur ofta hade han inte reciterat orden av Goethe med samma inre spänning och inlevelse som nu under föreläsningen? Hans närhet till Goethe gav alltid upphov till en särskild stämning och rörelse. Men vem förutom jag hade någonsin sett Ernst gripna? I hans verk och föreläsningar försvann alltid människan Cassirer bakom de problem som skulle behandlas, och endast de elever som kände honom mycket väl hörde de varma pulsslagen bakom den stränga sakligheten. Han talade ofta om Goethe – om Goethe som filosof, utforskare av naturen, historiker och pedagog; nu talade han dock för första gången om Goethe som diktare och människa. Men det var inte *vad* han sade som var orsaken till hans sinnesrörelse. Orsaken var istället det lidande som Tysklands fördärv gav upphov till. Känslorna inför faktumet att det folk som frambragt detta ojämförliga underverk visade sig ovärdiga sin skapelse bringade honom ur fattningen. Citaten från Goethe – vilka alla hade valts utan någon som helst beräkning – framstod i stunden som besudlade och dragna i smutsen. Han kände skam inför det rådande Tyskland och ville låta det sanna Tyskland, Goethes Tyskland, återuppstå inför åhörarna. Flera gånger blev hans röst svag och tycktes vara på väg att ge upp; men han var en tillräckligt erfaren talare för att reda ut situationen. Åhörarna märkte endast att de blev gripna, men de visste inte hur det gått till.

Ernst var trött och samtidigt mycket tillfreds när han kom hem. Jag kysste honom på pannan. Men eftersom jag ingenting sade såg han på mig och frågade förvånat: ”Nå, vad var det för fel nu då?” Vi talade sedan länge om det som jag lagt märke till. Ernst var själv inte medveten om hur mycket hans stil hade förändrats. Innehållsligt var det heller inte så tydligt. Men han tillstod genast att jag sett och hört rätt, och vi enades om att han aldrig hädanefter offentligt skulle avslöja så mycket av det som rörde hans inre. Det var en för radikal avvikelse från hans hittillsvarande förhållningssätt och utgjorde en fara för hans hälsa.

Tyvärr föreligger endast tre av kursens föreläsningar i manuskript. Från och med den fjärde talade Ernst – vilket han var van vid när han undervisade på tyska – fritt och endast med stöd av ett fåtal anteckningar. Om han hade utarbetat hela föreläsningsserien hade vi haft den bok om Goethe som han alltid föresatt sig att skriva.

Under Goethekursen blev det uppenbart för Ernst att det var viktigare än någonsin att vinna inflytande hos ungdomen. Men i Sverige var det inte möjligt. Efter att man uppnått sextiofem års ålder var det inte brukligt att man verkade som lärare. Han började därför umgås med tanken på att våga ytterligare en utvandring. Vi bad vänner i Amerika att på inflytelsrika platser sprida information om att Ernst inte längre var uppbunden i Sverige. Sedan hotet mot Sverige blivit uppenbart levde barnen i ständig ängslan för oss, och även de hjälpte till med att få ut nyheten. Snart mottog Ernst också en inbjudan från New School i New York; men villkoren var inte rimliga, och hela inbjudan såg snarare ut som en räddningsaktion än som ett arbetserbjudande. Det var inte vad Ernst ville. Han tyckte visserligen att Sveriges isolering var mycket pressande. Men han övervägde aldrig att enbart av säkerhetsskäl utsätta sig för en så våldsam omställning.

I december 1940 utbröt en influensaepidemi i Göteborg och alla i hushållet insjuknade förutom jag. Ernst fick typiskt nog mycket hög feber. Den tillkallade läkaren blev till att börja med förskräckt, vilket vi var vana vid efter erfarenheter i det förflutna. Men när sjukdomens akuta fas var övervunnen och han hade undersökt Ernst grundligt, meddelade läkaren att hjärtat hade klarat det häftiga förloppet utan skador. Ernst var generellt sett i mycket gott skick.

Kort därefter kom ett telegram från New Haven med underrättelsen att Yale University erbjöd Ernst en gästprofessur på två år. Till vår förvåning hade detta meddelande inte skickats från Yale, utan från vår dotter Anne. Postgången från Amerika var vid denna tidpunkt mycket långdragen, och innan det officiella inbjud-

ningsbrevet ankom hade vi börjat misstänka att det var Anne själv som hade kallat sin far till Yale. Men brevet var författat av prefekten för filosofiinstitutionen, professor Charles Hendel. Efter en detaljerad skildring av de villkor och förpliktelser som hängde samman med tjänsten avslutade Hendel sitt brev med följande ord:

The prospect of having you contribute directly of your experience and wisdom to a discussion of the themes of such a seminar is very exciting to me. I am hoping more than anyone else for the happy event of your arrival in New Haven.

Ernst tyckte mycket om tonen i detta brev. Den visade att han var önskad och behövd i Yale, precis som i Göteborg sex år tidigare. Han telegraferade och tackade hjärtligt ja till inbjudan med reservation för att det kanske skulle vara omöjligt att ta sig över till Amerika. Han var inte mycket mer insatt i amerikanska förhållanden än när han tjugooåta år tidigare hade fått sin första inbjudan från andra sidan Atlanten. Till att börja med tog han konversationslexikonet till hjälp för att fastställa var Yale University – det vill säga New Haven – låg någonstans. Han kunde då konstatera att det endast låg en och en halv timmes resa från New York. Hans önskan om att få återförenas med Anne, Kurt, Wallers och vännerna tycktes plötsligt ligga inom det möjligas gräns. Den nye rektorn för Göteborgs universitet Curt Weibull, som vi blivit goda vänner med, gav tillsammans med Malte Jacobsson Ernst goda råd innan han tackade ja till inbjudan. Även om jag är säker på att Ernsts avsikt att lämna staden var smärtsam för dessa vänner så tillstyrkte de utan tvekan flytten. Vid avskedet bad de Ernst att klargöra Sveriges svåra situation för amerikanerna, eftersom dessa tydligen inte hade en aning om det komplicerade läge som landet befann sig i.

Nu hade vi plötsligt en rad överväganden att göra och beslut att fatta. Jag var beredd att göra allt som ankom på mig – men jag ställde ett krav inför vårt uppbrott. Jag sade till Ernst, Georg och den amerikanske konsuln att jag inte tänkte lämna Sverige utan familjen. Georg var rotfast och ville till en början inte, och konsul Corcoran stod för sin del inför ett svårt problem. Vi skulle invandra på ett *non-quota-visa*, men Georg och de övriga fanns långt ner på den ordinarie listan över aspiranter – en lista som de endast för säkerhets skull hade låtit sig upptecknas på. Corcoran var en invandrarnas sanna vän, och han hade länge hyst en önskan om att Ernst skulle verka i Amerika. Han var den förste som informerade oss om Yales rang bland landets universitet, och han gjorde allt som stod i hans makt för att Georg och hans familj skulle kunna resa. I början av februari hade vi alla fem varsitt visum till Amerika i våra pass.

Överfarten hade dock på intet sätt kommit närmare. Oändliga berg av svårigheter tornade upp sig inför oss. Egentligen fanns det bara en möjlighet, och det var att resa via Ryssland. Tyskland nekade genomresa för utlänningar (till vilka vi ju hörde) och jag vägrade under alla omständigheter att resa den vägen. Det gick heller inte längre några passagerarbåtar mellan Sverige och Amerika, och resan över Ryssland såg ut så här: först måste man åka till Stockholm och där måste man invänta flyget till Moskva, vilket inte avgick regelbundet. Från Moskva reste man med ett plomberat tåg i nio dagar genom Sibirien till Vladivostok, där man tog båten till Japan. Efter tre veckor på Stilla havet nådde man Amerikas västkust, och där befann man sig ungefär lika långt från New York som man gjorde vid avresan från Sverige. Med tanke på Ernsts tillstånd var det knappast genomförbart. Trots det skaffade vi oss ryska transitvisum och lät under tiden vaccinera oss mot smittkoppor, kolera, tyfus och pest. Huruvida vi skulle få möjlighet att ta med oss något av vårt bohag eller bibliotek var osäkert. Men sådant spelade inte längre någon roll, nu när Hitler stod framför Sveriges grindar och bomberna föll över England.

Ernst hade mycket glatt tackat ja till inbjudan, men det underliga var att han inte vidtog några åtgärder för att realisera saken. Han höll sina Goetheföreläsningar som vanligt och filade på de sista delarna av boken om kunskapsproblemet. Vid sidan av det återupptog han sina studier i det engelska språket, men i övrigt sysselsatte han sig inte det ringaste med förberedelserna inför resan. När jag förebrädde honom och sade att han om han ville resa till Amerika också måste planera genomförandet, då svarade han bara leende att han aldrig sagt att han ville *resa* till Amerika – endast att han gärna skulle befinna sig där. Det betydde ingenting annat än att han i grunden inte kände sig vuxen de strapatser som en dylik resa skulle medföra, samtidigt som han ändå önskade komma iväg. När Edith fyllde år skrev han den 18 januari 1941 till henne:

Så maler i denna tid Guds kvarnar mycket fortare än man tror – och detta år kan jag skicka dig en födelsedagshälsning med förhoppning om att kunna fira din nästa födelsedag tillsammans med dig. Hur mycket denna förhoppning bidrar till att underlätta vårt beslut behöver jag inte tala om för dig. De svårigheter som måste övervinnas framstår visserligen just nu som oöverstigliga. Men jag har i alla fall mod inför den nya uppgiften och känner en sådan glädje inför den att allt annat för tillfället måste träda tillbaka. För detaljerna må det öde ansvara som velat detta från början. Om min

hälsa är motståndskraftig – och under den sista influensaepidemin visade den att den faktiskt är det – hoppas jag fortfarande kunna åstadkomma mycket där borta. Och personligt sett skulle det ju innebära ett återforening med så många och ett uppfyllande av så många önskningar som helt nyligen tycktes helt omöjliga! Om hoppet består om att man verkligen skulle återforenas med alla barn och barnbarn, med er, med Kurt Goldstein och så många andra – då är det en möjlighet som inte kan fördunklas av några svårigheter eller strapatser.

Resan till Amerika, 20 maj till 4 juni 1941

En dag tog Maltes dotter Ingrid kontakt med mig och meddelade att hon av en tillfällighet hade fått reda på att ett transatlantiskt rederi tänkte skicka en av sina små moderna ångbåtar över till Amerika om några veckor. Man skulle ta med arton passagerare på färden. Vi borde omedelbart kontakta företaget och försöka få en hytt. Jag rusade ner på stan och skaffade oss ett löfte om en hytt. Samtidigt fick jag reda på att Georg och hans familj inte kunde resa med detta skepp. Man seglade nämligen med tillstånd från de krigförande makterna. I motsats till deras egna fartyg skulle detta skepp gå med lanternorna påslagna. Endast svenska eller amerikanska medborgare kunde följa med, och även dessa fick resa först efter att deras pålitlighet noggrant hade prövats av Tyskland och England. Man försäkrade oss dock om att det två veckor senare skulle gå en andra båt från samma rederi över till Amerika. Även den skulle segla med tillstånd från de krigförande länderna, men den skulle ta fler passagerare vilka dessutom kunde vara av andra nationaliteter. Mycket besviken över att vi inte kunde resa alla tillsammans bokade jag omedelbart platser även på det andra skeppet.

De veckor som följde förbigår jag i denna skildring. De var upprivande intill gränsen för det uthärdliga, men vi klarade dem på något sätt liksom vi lyckats klara allt som skett tidigare. Biblioteket ställdes upp på våra egna hyllor i högskolans lokaler, möbler skickades iväg till förvaring och åtskilligt skänkte vi bort. Ingen av oss hade det minsta känsla av att kriget någon gång skulle upphöra och att vi skulle få återse de saker som vi nu lämnade kvar i Sverige. Ernst ville inte ta med någonting till Amerika, inte en enda bok, bild eller konstverk. Jag för min del hade dock redan upplevt hur mycket han kunde sakna dessa ting, och jag packade ner allt som var viktigt för oss. Hans stora Goetheutgåva, Kant, Shakespeare och ett fåtal andra verk fick följa med.

Hans föreläsningsmanuskript och ett exemplar av varje bok han skrivit blev också en del av bagaget. Jag kom att tänka på innehållet i Noaks ark, och det tycktes mig som om vi ville rädda alla dessa ting från syndafloden. Svårast var det att besluta hur vi skulle göra med det ännu icke renskrivna manuskriptet till det fjärde bandet om kunskapsproblemet. Jag tyckte att det vore bäst att lämna manuskriptet i Sverige tills en kopia framställts vilken sedan kunde skickas med post till Amerika. Jag ville inte att detta verk skulle utsättas för faran att gå under tillsammans med oss – en möjlighet vi alltid måste räkna med. Manuskriptet om kulturvetenskaperna befann sig redan på tryckeriet, och vi hoppades att vi skulle kunna få oss de första exemplaren tillsända inom en inte alltför avlägsen framtid.

Efter sex år tog vi så tills sist avsked från Sverige och lämnade för andra gången i våra liv barn och tillhörigheter bakom oss. Det var ett mycket smärtsamt ögonblick och liknade inte alls det första avskedet åtta år tidigare. Vi lämnade det lilla vackra landet – som vi endast hade goda erfarenheter av – med den bestämda avsikten att återvända efter två år. Men vad betydde två år i dessa tider? Vad betydde resan genom krigshärjade farvatten, och vad betydde två år i vår ålder?

Vänner och familj tog avsked av oss vid båten. Skeppet var på tretusensexhundra ton och hette Remmaren, det var ett modernt svenskt lastfartyg i vilket man hade byggt två lyxhytter och åtta vanliga hytter. Det fanns sexton medpassagerare ombord. Det lilla skeppet var inrett som en mycket smakfull lägenhet med all modern komfort. Möblerna var ljusa och gardinerna färgglada – de tycktes endast ha en uppgift, nämligen att bidra till att passagerarna fick en munter och njutbar resa över havet. Vi anvisades en av de bägge lyxhytterna. Dessa hytter bestod av ett stort halvcirkelformat vardagsrum till vilket ett sovrum och ett mycket luxuöst badrum anslöt. Ett bastant skrivbord och bekväma klubbfåtöljer stod redo för oss. Vi hade aldrig bott på ett hotell som var lika exklusivt som denna bostad. Redan när båten låg i hamnen packade vi upp allt vi hade med oss, och den lille Peter strålade vid tanken på att snart få fara till Amerika med ett så fint fartyg. Ernst placerade sina skrivdon i skrivbordslådorna som om han förberedde sig på många veckors ostört arbete.

Kaptenen var en äldre man som såg mycket bra ut, och när vi steg ombord meddelade han att vi måste ha klart för oss att denna resa inte var någon *pleasure trip*. Färden var utsatt för alla faror som en resa till sjöss under krigstid kunde medföra. Han hade redan under första världskriget följt vår rutt upprepade gånger, vilket redan då var ett vågspel. Han hade nu trots att han var pensionerad inkallats för att ta skeppet genom de faro-

fyllda områdena. Enligt honom måste vi betänka att en dylik överfart var tiofalt mer riskfylld i jämförelse med situationen under det första kriget. Men vi stod kall-sinniga inför den upplysningen. Vad betydde hotet om att drunkna när man i över ett år tyckt sig höra Hitler marschera över gränsen till Sverige!

På rederiet hade man erbjudit oss att köpa räddnings-utrustning som gjorde det möjligt för skeppsbrutna att överleva länge på havet tills de eventuellt kunde räddas. Vi tackade för denna försäkring, och ännu åtskilliga månader senare kunde jag när jag skulle sova inte göra mig kvitt tanken på att Ernst och jag iförda dessa förskräckliga dräkter skulle driva ifrån varandra och inte längre skulle kunna se och höra varandra ute till havs.

På kvällen blev familj och vänner tvungna att lämna båten, vilken skulle avgå klockan tre nästa morgon. Inte ett spår av rörelse kunde anas i Ernsts ansikte. Jag kände ingenting annat än sorg inför avskedet. När barnen lämnade oss var det redan skymning. Vera och Georg gick tillbaka mot staden med Peter och Ernsts elev Folke Leander. Mellan den store Georg och den ännu större Leander gick Peter och höll de bägge andra i händerna. Han tycktes oss så pytteliten mot den röda kvällshimlen, och han försvann för vår blick långt innan de som höll hans händer blev osynliga.

Ständigt förundrades jag över Ernsts orubbliga lugn när det gällde att realisera en föresats. Han blickade *endast* framåt. Under senare år hade varje liten resa, varje steg, vuxit till mycket tunga uppgifter för honom. Han hade bland annat uppskjutit en färd från Göteborg till Stockholm tre gånger innan han beslutade sig för att resa. Nu stod han förväntansfull på däck och skulle göra en av de farligaste resor som man kunde göra, på ett skepp utan läkare, sjuksyster eller ens en stewardess.

De många läkarundersökningarna som gjordes före avfärden visade alla på samma sak. Ernst hade inget fel på hjärtat hette det. Jag trodde inte på något av dessa besked; men jag hade för länge sedan insett att jag – om jag ville unna honom nya arbetsmöjligheter – inte kunde göra hans överlevnad och min rädsla till rättensnöre för de beslut som vi var tvungna att fatta.

Före avresan hade man förklarat för oss att vi skulle ta den nordligaste rutten, och vi skulle inte stoppas av någon av de krigförande makterna utan färdas direkt från Göteborg till New York. Det var ett mycket lugnande besked för oss, och i än högre grad för en av våra medresenärer. Just som vi kunnat konstatera att även den andra förstaklasshytten givits till en vetenskapsman, professor Roman Jakobson och hans fru, kom oss innehavaren själv till mötes. Han var en märklig uppenbarelse redan till det yttre, och hans livshistoria skulle räcka till en hel bok. Han presenterade sig och berättade att

han var lingvist och en stor beundrare av Ernsts skrifter. Han var lycklig över att så oväntat ha träffat Ernst, och det dröjde inte mer än en kvart förrän de båda hade fördjupat sig i ett intellektuellt samtal. Samtalet fortsatte – naturligtvis med vissa avbrott – under nästan hela den period av fjorton dagar som resan varade, och utbytet tycktes vara mycket upplivande och fruktbart för dem bägge. Det kvittade om det stormade eller om minorna dansade förbi framför bogen, om underrättelserna om kriget var nedslående eller upplyftande – de bägge lärda talade med största iver om språket som problem.

Jakobson arbetade för tillfället med ett språk som talades av endast fyratusenfemhundra människor. Det tycktes mig i den extraordinära situation vi befann oss rentav groteskt att någon kunde ha ett så brinnande intresse för ett dylikt fenomen. Lyckligtvis hade Jakobson en bildskön ung tjeckisk fru som ofta avledde Ernsts uppmärksamhet från det språkliga temat.

Snart berättade Jakobson något om sitt märkliga förflutna. Han var född ryss och hade flytt undan kommunisterna till Tyskland för att senare bli professor i Prag där han även gift sig. När Hitler invaderade Tjeckoslovakien fick han en inbjudan från Oslo och norskt medborgarskap. Efter överfallet på Norge flydde de bägge över gränsen till det fredliga Sverige. Vänner hade där-efter hjälpt till att arrangera resan med det skepp vi nu befann oss på – vilket egentligen var ett brott mot uppgörelsen med de krigförande. Jakobson blev tvungen att gömma sitt norska pass i Sverige för att sedan gå ombord som rysk emigrant med svenskt främlingspass. Tyskarna hade när de gav tillstånd inte insett att det rörde sig om den Jakobson som hade flytt från Norge.

Den första morgonen förflöt mycket lugnt. Alla passagerare hade veckor av enerverande väntan bakom sig, de var utmattade och njöt nu av det länge emotsedda lugnet. Man lärde känna varandra och satte sig in i de bestämmelser som gällde ombord. Ernst satt nöjd på däck och såg ut som om han hade den trevligaste rekreationsresa framför sig. Vi hade vaccinerats mot sjösjuka med ett nytt medel, och jag kunde därför hysa hopp om att klara färden någorlunda bra. Jag själv och Jakobson skulle till sist bli de enda resenärer som kunde inta samtliga måltider i matsalen. Vad mig angår var detta ett lika stort under som att Remmaren så småningom anlände till New Yorks hamn på utsatt tid.

Sent på eftermiddagen märkte vi att det var oroligt och att någonting var i görningen. Manskapet sprang hit och dit och såg nedstämt ut. Som svar på våra frågor fick vi veta att kapten just via radiounderrättelser erfarit att vi skulle komma att stoppas av tyskarna, helt i strid med uppgörelsen. Denna nyhet var skakande för alla passagerare – för svenskar och amerikaner liksom

för oss. För Roman Jakobson och hans fru innebar det dock en mycket större fara än för oss andra. Plötsligt stannade skeppet – en underlig känsla, som om en människas hjärtslag oväntat upphört. Vi var några kilometer från Kristiansand på den norska kusten, och vi kunde se staden klart framför oss i den begynnande skymningen.

I skeppets mäss ställdes ett långt bord utmed ena sidan av rummet. Vi resenärer hade samlats för att invänta tyskarna. En ung sjöman dök plötsligt upp och avlägsnade med stor brådska alla flaggor som satts fram för att utsmycka rummet. Ernst frågade honom varför han gjorde så. Då log svensken och svarade att det inte fanns någon hakkorsflagga ombord, och därför ville man ta bort de andra ländernas flaggor innan tyskarna kom. Vi ställde oss vid fönstret och såg i fjärran en liten norskflaggad båt. När den kom närmare och passagerarna blev synliga kunde vi inte värja oss mot känslan av att vi bevittnade en pompös operaföreställning. Båtens besättning bestod av sex sjömän i norsk uniform. I mitten stod emellertid en rakryggad man som tycktes vara en så exakt kopia av Hitler att man kunde tro att han hämtats från ett vaxkabinett. På var sida om sig hade han placerat sina tjänstemän. Detta besynnerliga sällskap tog sig så ombord och infann sig i massen. En isande tystnad mötte dem. Vi tyckte alla att vi överfallits av sjörövare.

Hitlerkopian satte sig vid mitten av bordet och de bägge andra tog plats vid hans sida. Man öppnade mappar med dokument och kontrollen inleddes. Till att börja med förhöordes de svenska medborgarna (till vilka vi hörde) och därefter de amerikanska. Till slut var turen kommen för de fåtaliga statslösa passagerarna. När professor Jakobson och hans fru visade fram sina papper höll vi andan. I detta ögonblick stod ingenting mindre än deras liv på spel. Men efter några grova tillmälen om vad Jakobson hade att göra i Amerika och liknande viskade en av tjänstemännen i örat på kommandanten att det handlade om en rysk flykting. Därmed var förhöret avslutat och den lilla båten med sin kusliga besättning avlägsnade sig från vårt skepp och försvann utom synhåll. När jag tänker tillbaka på denna stund kan jag inte frigöra mig från bilden av att Remmaren med alla dess innevånare andades ut så att det hördes ljudligt. Den tyska faran var över, nu skulle vi bara möta förhållandevis harmlösa faror som minor, ubåtar, explosioner, stormar och annat. Hur futtigt framstod inte detta i jämförelse med det som vi just genomlevt!

Vi bjöd professor Jakobson och hans fru in till oss och försökte lugna dem. Jakobson gick till att börja med oroligt av och an i rummet innan han blev stående framför ett fönster och blickade ut i den natt som sänkte sig över oss. Plötsligt vände han sig mot mig och sade att jag borde gå och lägga mig eftersom jag hade anlag

för sjösjuka och det såg ut att bli en svår storm. Kort efter att han uttalat dessa ord lämnade han rummet. Sättet han uttryckte sig på gjorde att jag omedelbart förstod att det låg mer bakom orden än det som hade sagts explicit. Jag ställde mig därför själv vid fönstret. Framför oss låg fem stora tyska krigsfartyg som fyrade av ljussignaler och befälde oss att stanna ännu en gång. Man kunde inte annat än dra slutsatsen att orsaken var den tidigare kontrollen av vår båt. Utan att tala om för Ernst vad jag sett lämnade jag snabbt rummet för att informera mig om läget. Då kom Jakobson emot mig och såg mycket lättad ut. Han sade att jag kunde vara helt lugn, ty *denna gång* såg det ut som om tyskarna hade räddat livet på oss. Ljussignalerna betydde att vi var på väg in i ett nylagt minfält och att krigsfartygen skulle eskortera oss tills vi var utom fara.

Efter en lugn natt väcktes jag ur min djupa sömn klockan sex av kanonskott. Jag kastade mig ur sängen, tittade ut och kunde då se att det var en engelsk båt som befälde oss att stanna. Kort därefter återupptog Remmaren sin färd.

Vi satt för det mesta tillsammans med Jakobsons på däck och njöt av den härliga havsluften, även om minor ständigt for förbi inför våra ögon. En klocka signalerade var tionde minut avlösning för spejarna i utkiken. Längre än så gick det inte att upprätthålla den koncentration som var nödvändig. Flera passagerare spanade oupphörligen med kikare och trodde sig se ubåtar på havet. För vår del var detta mindre intressant än den storm som närmade sig och bröt in över oss under natten. Vårt lilla skepp kämpade tappert mot vågstöterna och krängde som en roddbåt. Stormen tilltog för varje timme och nådde till sist en rekordnivå vars siffror jag inte längre minns. Nu glömde vi fullständigt tyskar, minor och ubåtar. Sjösjuka eller inte sjösjuka – det var den ångestfyllda frågan. Vi hörde hur stol efter stol ramlade omkull i vårt vardagsrum, hur sak efter sak föll i golvet. Till slut märkte jag att min skrivmaskin åkte kana från ena väggen till den andra där den stannade med en duns för att sedan påbörja återfärden. Nu uppstod en kamp inom mig om huruvida jag skulle ta mig ur sängen och rädda den stackars maskinen, som ju inte bett om att få följa med på denna resa, från undergången. Att Ernst skulle gå upp kom inte på fråga. När jag för sjuttonde gången hörde dunsen segrade min ansvarskänsla gentemot min trogne hjälpare och jag räddade maskinen. Jag förpassade den till en låda med oanvända kuddar och täcken. Vardagsrummet var en förfärlig röra. Allt låg utspritt på golvet. Innehållet i skrivbordslådorna med alla anteckningar som Ernst hade lagt tillräta inför sitt arbete låg huller om buller med mina sytillbehör, bordsdukar, blomvaser och den

konfekt som vi fått vid avskedet. Vi lät allt ligga tills stormen bedarrat, men det skedde inte förrän på kvällen nästa dag.

Under den två veckor långa resan mötte vi stormen tre gånger, och kaptenen berättade senare att det hade varit helt omöjligt att föra skeppet genom minfälten i så hög sjögång. Vi hade ödet att tacka för våra liv, inte hans insatser.

På morgonen den tjugotredje maj kom via radio nyheten om att det engelska krigsskeppet HMS Hood sänkts vid ett försök att angripa den tyska flottan som låg i Bergen, tretusen unga engelska sjömän hade följt med i djupet. Vår kapten – som sedan avfärden inte hade sagt ett enda personligt ord – kom upprörd ut ur sin hytt och kungjorde att kriget var förlorat för Englands del. Deras starkaste skepp hade förintats, och tyskarnas Bismarck var nu omöjlig att besegra och skulle komma att behärska havet fullständigt. Skottet som träffat Hood kom inte från kustartilleriet utan från Bismarck, och detta faktum visade på en räckvidd som gjorde att inget engelskt krigsfartyg skulle kunna närma sig. Förundrad tittade jag på den gamle kaptenen. Där stod en man som under tjugofem, trettio års tid styrt sitt skepp genom oväder och faror, en man som haft unika möjligheter att lära känna naturens krafter. Och han trodde att man med penna och papper kunde beräkna räckvidden för en kanon och därmed besegra ett land som England. Jag var den enda av de närvarande som vågade utmana hans auktoritet med en fråga om hur han kunde vara så säker på sin sak. Ernst – som stod bredvid mig och märkte kaptenens förvåning – blandade sig i samtalet och sade med sin spjuveraktiga stämma: ”Ni undrar över min hustrus tvivel, herr kapten, för ni kan ju inte veta varifrån det kommer. Min hustru tror nämligen inte på sannolikheten.” När vi den tjugosjätte maj, alltså tre dagar senare, nåddes av nyheten om att det engelska örlogsfartyget HMS Dorsetshire med flygassistans från Ark Royal hade angripit och sänkt Bismarck med hela dess besättning om likaledes tretusen man, då log kaptenen mot mig när jag träffade honom i korridoren.

Översättning från tyska: Thomas Karlsruhn. Originalens titel: *Mein Leben mit Ernst Cassirer* (Hildesheim: Gerstenberg 1981). De här till svenska överförda passagerarna återfinns på s. 222–231 och s. 240–288. Boken har även tryckts på förlaget Felix

Så kastades vi på några få dagar mellan olika sinnesstämningar – och sextusen unga människor drunknade i de vatten där vi färdades, offer för det vansinne som gripit världen.

Och likväl var resan inte så nedstämmande som man kunde tro av denna berättelse. Passagerarnas inställning trots alla faror, kamratskapet mellan oss och besättningen, den allvarsamma men mycket mänskliga attityden hos kaptenen – allt framkallade en atmosfär av samhörighet som stod i märklig kontrast till det gungande element som vi färdades på. Denna atmosfär utgjorde en total motpol mot den brutalisering och det hat som präglade världen omkring oss.

Det mest iögonfallande var Ernsts stämning. Han glädde sig över sina vetenskapliga samtal med Jakobson lika mycket som över de mindre vetenskapliga samtalen med den unga hustrun. Och under dessa fåtaliga dagar tillägnade han sig en stor mängd kunskaper som han trodde sig behöva i det nya landet. Hans hälsa verkade förbättras om den utsattes för påfrestningar. När vi efter ankomsten till New York lämnade skeppet kunde ingen av oss förneka att det var med tunga hjärtan vi tog avsked från varandra och de veckor som vi tillbringat tillsammans. Vid ankomsten skrev Ernst ett citat från Stevenson i skeppets gästbok: ”The surprising thing with miracles is that they sometimes happen.” Gästboken ligger nu på havets botten tillsammans med allt annat som den trevliga båten medförde.

Några dagar senare seglade Remmaren vidare mot Sydamerika, där vår kapten plötsligt dog av hjärtslag. Dessförinnan hade han meddelat rederiet att vår resa varit så farlig att han måste ge firman rådet att fortsättningsvis inte ta med några passagerare på lastbåtarna till New York. Av den anledningen inställdes det skepp som Georg och hans familj skulle åka med, och vi skildes på nytt från denna del av vår familj. Efter att ha återvänt från Göteborg gjorde Remmaren ytterligare en resa till Sydamerika och under återfärden mot Sverige torpederades hon av tyskarna och sjönk. Besättningen räddades. [---]

Meiner i Hamburg (2003). De angivna delarna är identiska i de bägge utgåvorna. Tack till Peter Cassirer för rättigheten att publicera texten på svenska.